Original scientific paper

Michael Piore–Charles Sabel

A TÖMEGTERMELÉSI GAZDASÁG VÁLSÁGA

A második világháborút követő évtizedekben a gazdasági struktúrák a fellendülés és a társadalmi stabilitás biztosítékai voltak.* Az ipari országok gyorsan, és a korábbi időszakhoz képest egyenletesen fejlődtek. Az infláció mérsékelt volt. A munkanélküliek száma többnyire alacsony, néhol pedig szinte elhanyagolható. A gazdaság fejlődésének eredményei az élet minden területére serkentőleg hatottak. Általános megelégedettség jellemezte ezt az időszakot.

Mindez azonban már a múlté. A hatvanas évek óta az ipari társadalom nehézségekkel terhes időszakát éli. A gazdasági törések szinte egymást követték. Miután egyre inkább teret hódított az a meggyőződés, miszerint a korábbi periódus elméletei és gazdaságpolitikái sem megmagyarázni sem pedig megváltoztatni nem tudják a jelen eseményeket, a gazdasági törések az ipari rendszer általános krízisekénti szilárdultak meg a köztudatban.

A krízis kezdete szakaszát széles körű elégedetlenség és társadalmi nyugtalanság jellemezte. Ezt nyersanyaghiány, majd pedig nagyfokú infláció követte. Az Egyesült Államokban, csakúgy mint másutt, ezek a tünetek kérdésessé tették az alapvető társadalmi és gazdasági intézményeket. Próbálkoztak a korporáció, a szakszervezetek és az állam újraszervezésével is. A válság azonban megoldatlan rejtély maradt: hogyan lehetséges ugyanis, hogy a korábban bevált intézmények, amelyek biztosítani tudták a fejlődés és stabilitás feltételeit, egyszerre infláció, munkanélküliség, stagnáció és társadalmi nyugtalanság forrásaivá váltak? A kérdést kétféleképpen lehet megválaszolni. Az egyik magyarázat egyrészt a gazdasági rendszerre ható külső megrázkódtatásokat hangsúlyozza, valamint azokat a tényezőket, amelyek a makroszabályzás intézményeire kifejtett hatásuk folytán elmélyítették a megbomlott gazdasági rendszer válságát. Másrészt azokat a tévesen értelmezett és gazdasági töréssel kiváltott, de politikai következményeket emeli ki, amelyek később eláásták a makrogazdaság stabilitását és súlyosbították a krízist. E fejezet túlnyomó része ezt a magyarázatot veszi alapul; a válság történetét úgy vázolja fel, mint tévedésekkel terhes véletlenek láncolatát.

* Részlet a szerzők *The Second Industrial Divide* című könyvéből (hetedik fejezet: The Mass-Production Economy in Crisis). Basic Books, New York, 1984.

A másik magyarázat szerint az intézményrendszerben beállt rejtélyes fordulat a gazdasági rendszer háború utáni fejlődésében mutatkozó korlátokkal hozható összefüggésbe. E nézet értelmében, amelyet egyébként tanulmányunk második részében szemléltetünk, a válság oka abban rejlik, hogy a késő hatvanas évek intézményrendszere képtelen volt a bővülő tömegtermelési technológiához alkalmazkodni. Ez a magyarázat egy lényeges pontban megegyezik az elsővel, méghozzá abban, hogy a hetvenes évek válságát mindekettő szerint csökkenteni lehetett volna, sőt el is lehetett volna kerülni az intézmények megfelelő irányításával, vagy pedig azok teljes megreformálásával. Ugyanakkor azonban különbözik is az elsőtől, hiszen magába foglalja azt a feltételezést is, hogy a jelen nemzetközi gazdasági helyzet és az ipari stabilizációt célzó mind kifejezettebb nemzeti intézkedések mellett a folyamatos fejlődés előbb vagy utóbb az intézményrendszer radikális átformálásnak lesz a függvénye. Felvilágosult irányítással meg lehet kímélni a világot a válságtól, nem úgy viszont a kritikai változtatások szükségességétől.

A válság mint véletlen és tévedés: öt kritikus periódus

Abban az esetben, ha a válságot külső megrázkódtatások következményének tekintjük, öt, egymást átfedő periódusról beszélhetünk. Az első periódust a késő hatvanas és a korai hetvenes évek társadalmi nyugtalansága képezi. A másodikat az jelzi, hogy az Egyesült Államok felhagyott azon gyarkolatával, hogy a dollárt konstans áron aranyra váltsa; valamint az ezt követő 1971-es változás, minek következtében a nemzetközi pénzügyi rendszer a lebegő árfolyamra tért át. A harmadik és a negyedik periódus az olajárak nagyarányú növekedésével kezdődött. Az első drágulás, amelyet élelmiszerhiány is tetőzött, 1973-tól 1979-ig tartott, míg az iráni forradalom kiváltotta második drágulás az 1979-től 1983-ig tartó időszak arculatát rajzolta ki. Az 1980-ban kezdődő ötödik fázist világméretű gazdasági visszaesés jelezte, amelyet az Egyesült Államok által prolongált magas kamatlábak váltottak ki.[1]

I. TÁRSADALMI NYUGTALANSÁG

Az Egyesült Államokban az 1960-as évek végén jelentkező társadalmi nyugtalanságot háborúellenes egyetemista lázadások (vietnami háború), valamint a polgárjogi mozgalmak fémjelezték. Ez utóbbiaknál elsősorban a négerek tüntetéseire kell gondolnunk, habár a megkülönböztetés eltörlését célzó követeléseiket a többi hátrányos helyzetben levő társadalmi csoportok is elfogadták. Nyugat-Európában az elégedetlenség még nagyobb méreteket öltött. Legszámottevőbbek az egyetemisták és a vendégmunkások megmozdulásai voltak, habár a hazai „kékgallérosokat" – Olaszországban és Franciaországban pedig a „fehérgallérosok" egy csoportját – is nagyon kevés választotta el a gazdasági rendszer ellen irányuló lázadástól. Európában a tiltakozó megmozdulások céljukat tekintve is sokrétűbbek voltak. Ezen célok olyan viták indítékaivá

váltak, amelyek az ipari társadalom lehetőségeit és jövőjét taglalták. Az Egyesült Államokban a háború és a gazdasági problémák háttérbe szorították a hasonló vitákat.

A mai napig sem dolgoztak ki olyan elméletet, amely meggyőző magyarázatot adna a megmozdulások egyidejűségére és változatosságára. A leggyakrabban hangoztatott magyarázat szerint a korábbi évtizedek társadalmi stabilitása a munkásosztály kollektív önuralmának volt köszönhető, ami az iparosodást meglőző nélkülözés és belenyugvás következménye volt, amit a harmincas évek válsága, valamint a piaci fegyelem csak megszilárdított.[2] Az elmélet a háború utáni makroszabályzás rendszerére hivatkozik, amely a piaci fegyelem rendszerét váltotta fel, valamint arra, hogy a háború utáni jólétben felnövekvő új generáció nem emlékezett már a nagy gazdasági válságra és az azt megelőző zűrzavarra. Őket tehát semmi sem tartotta vissza attól, hogy tiltakozzanak a meglevő helyzet ellen. A radikális értelmezés ezt a tiltakozást a politikai participáció demokratikus jogának a munkahelyre való kiterjesztéseként magyarázza.[3]

Az egyesült államokbeli és a nyugat-európai munkásmegmozdulásokat egy másik, a korábbival ellentétes elmélet is magyarázza. Ez nem a munkások megváltozott életkörülményeit, hanem megváltozott álláspontjaikat hangsúlyozza; úgyhogy az elmélet az utóbbi változásokat a makrogazdaság szabályzási rendszerével hozza összefüggésbe.[4] Az Egyesült Államok merev bérrendszere, valamint a tömegtermelésre való átálláskor jelentkező európai munkaerőhiány miatt, olyan munkaerő-tartalék vált szükségessé, amely az érvényes bérek mellett állandóan az ipar rendelkezésére áll. A háború utáni első évtizedekben az Egyesült Államok munkaerő-tartalékát többnyire a déli államok néger lakossága képezte; elsősorban a nők és a fiatalok. Európában ezt a tartalékot a bevándorlókkal gyarapított mezőgazdasági dolgozók képezték.

A munkaerőpiac valamint a rögzített árakkal bíró allokatív rendszer egészének zavartalan működése attól függött, hogy ezek a tartalékrétegek hajlandók voltak-e szükség esetén munkát vállalni a gyárakban. Ilyen munkafeltételek csak addig létezhettek, amíg ezek a marginális helyzetben levő csoportok kívülállóknak érezték magukat az ipari társadalomban. Az egyesült államokbeli négereknek, valamint az európai vendégmunkásoknak azért volt szükségük az ipari munkából származó jövedelemre, hogy a falusi életmódjukat folytathassák, mezőgazdasági birtokot vegyenek, vagy pedig a meglevőt fejlesszék. A nők az iparból származó jövedelem segítségével elzálogosított javaikat váltották vissza, ami után minden idejüket a háztartásnak szentelték. A fiatalok ezt a pénzt vagy tanulásra fordították, vagy pedig kamaszos kívánságaikat elégítették ki. Ilyen körülmények között a munkások nem voltak érdekeltek a gyári munkához szükséges képességek elsajátításában, hisz azok semmilyen szerepet sem játszottak a jövőre vonatkozó terveikben. Nem törekedtek a munkabiztosítás kiharcolására sem, csőd esetén ugyanis a farmerek visszamentek mezőgazdasági birtokaikra, a nők otthonukba, a fiatalok pedig szüleikhez.

A dél-olaszországi munkások helyzete viszont arra mutat rá, hogy ezek a társadalmi csoportok a gazdaság szerves részévé váltak. Ez a mozzanat jelentősen módosította az említett munkások önmagukról alkotott képét, minek kö-

vetkeztében megváltozott viselkedésük a munkaerőpiacon. Minél inkább érezték ugyanis azt, hogy nélkülözhetetlenek az ipar számára, és teljes egészében az ipari munkától függnek, annál kifejezettebben követelték, hogy állandó és jól fizetett munkát biztosítsanak számukra, valamint, hogy szakképesítésre tegyenek szert. Ezzel egyidejűleg a korábbi munkakörülmények most efogadhatatlannak tűntek számukra, mert szűk keretet biztosítottak jogaik érvényesítésére. Ezt a megváltozott álláspontot bizonyítják a milánói és turini olaszok, a detroiti négerek, a franciaországi portugál bevándorlók és az ottani földművesek, valamint a nyugat-németországi törökök között végzett kutatások eredményei.[5]

Ez az alternatív magyarázat összhangban van a tüntetők követeléseivel, valamint azokkal a változásokkal, amelyeket ezek a követelések kiváltottak. (Habár rendkívül nehéz az „alulról jövők militáns magatartása" és az intézményrendszer reformja között közvetlen kapcsolatot kimutatni.) Az Egyesült Államokban a megmozdulások legfontosabb eredménye az volt, hogy az elégedetlen társadalmi csoportok különböző intézmények védelmét kezdték élvezni, ami számukra korábban nem volt lehetséges. A nagybirtokos munkaadókat pl. minimálbérek kifizetésére kötelezték. Azzal, hogy a mezőgazdaság munkaerőtartalékának fizetését a nemzeti bérrendszerhez kapcsolták, kiszélesedett ez utóbbi érvényesülési területe. Ennek következtében lehetővé vált, hogy a minimálbérek emelkedésével – igaz, megkésve és aránytalanul –, de minden bér emelkedjen. Más reformok a jövedelemvédelem rendszerének hatáskörét szélesítették ki a korábban marginális helyzetben levő munkásokra. Mindez a munkanélküli, valamint szociálisbiztosító rendszerben foganatosított mérsékelt változásoknak, és a rászorulóknak szánt juttatások hirtelen megnövekedésének volt tulajdonítható.

Nyugat-Európában a marxizmus szolgálta a baloldali pártok és a szakszervezetek közötti párbeszédhez szükséges kiindulópontot. A tiltakozást ezekben az országokban ennélfogva inkább a társadalmi változás kezdetének a jeleként értelmezték – a kapitalizmusból a szocializmusba való áttérés kezdetének? – mint az alkotmányos jogok bővítését célzó követelésnek. A kapitalizmus, valamint az ipari társadalom ellen irányuló tiltakozással foglalkozó minden fejtegetés ellenére (ideértve az új, kísérleti termelési módszereket is, amelyek később nagyon fontos szerepet játszottak) a megmozdulások olyan változásokhoz vezettek, amelyek az európai gazdasági rendszereket a makroszabályozás amerikai típusához hasonlították. Franciaországban a bérek a megélhetési költségekhez idomultak, a munkabiztosítás, valamint a munkanélküli segély pedig megnövekedett. Olaszországban a „Statuto dei Lavoratori" csupán az első volt a számos reform közül, amilyen többek között a bérszabályozás is, amely függetlenítette a fizetési szintet és a vásárlóerőt a munkaerőpiacon uralkodó helyzettől. Ugyanez érvényes a Nyugat-Németországban 1969-ben meghozott „Arbeitsförderungsgeset"-re is.

Mindezen változások ára az volt, hogy a nemzetgazdaságokat ezentúl érzékenyebben érintette a bérinfláció. Ezt az inflációt részben a munkaerőhiány váltotta ki, részben pedig az, hogy a szakszervezetek nagyobb részesedést követeltek a nemzeti jövedelemből; ez utóbbit az „alulról jövők militáns magatar-

tása" gátolta. A hetvenes évek elején azonban a munkaadók ellenintézkedésekhez folyamodtak. Az Egyesült Államokban fiatalokat, latin-amerikai és Karibszigetek-i bevándorlókat, és nagyszámú nőt foglalkoztattak, olyan munkásokat tehát, akik közül senki sem követelt „felduzzasztott" bért. Franciaországban az újonnan hatályba léptetett munkahely-szavatolási törvényt úgy kerülték meg, hogy ideiglenes munkát biztosító irodákon keresztül toboroztak munkásokat, valamint bevezették a rövid lejáratú munkaszerződéseket.[6] Olaszországban a nagy vállalatok kisebb vállalatokat bíztak meg olyan munkával, amely számukra nem volt kifizetődő. Nyugat-Németországban, ha szükségesnek mutatkozott, a munkaadók bármikor elbocsáthatták a munkaerő-felesleget, mivel a munkahely-szavatolást nem támogatta a közigazgatás. Ezenkívül a munkásosztály keretében tapasztalható megosztottság is gátolta a szakszervezeteket abban, hogy a képesítés nélküli bevándorlók számára is olyan munkafeltételeket biztosítsanak, mint a szakképzett hazai munkásoknak. Az amerikai „panaszeljárás" példája is arra utal, hogy a szakszervezet működése összeegyeztethető a gyors gazdasági fejlődéssel, abban az esetben, ha az üzletért folytatott erőharcot megfelelő törvények szabályozzák.

Az Egyesült Államokban a hetvenes évek elején életbe léptetett reformokra úgy tekintettek, mint amelyek a fennálló rendszer fejlődéséből adódnak. Európában a reformok a társadalom modernizációjának (amerikanizációjának) felgyorsulását jelentették. Ezenfelül úgy tűnt, hogy a változások következményeit az érintett felek is vállalni tudják. Mindebből kifolyólag a válság első periódusára úgy tekintettek, mint a háború utáni fejlődés folytatására – egészen a rendszerben jelentkező első törésig. A tiltakozó megmozdulások tehát azt a felfogást látszottak alátámasztani (amely a hatvanas évek elejétől még az európai baloldal körében is elterjedt), hogy a gazdasági fejlődés következtében a tiltakozás mint a véleménynyilvánítás elavulttá vált. Az intézményrendszerek szilárdsága, valamint a reformok irányvonala viszont arra utalt, mintha a bejáródott utakon történő további fejlődés a korábbi elképzelést igazolná. Habár a hetvenes évek elején ez a remény fokozatosan felerősödött, beteljesülését a rendszerben mutatkozó egyéb változások meggátolták.

II. LEBEGŐ ÁRFOLYAM

A hatvanas évek társadalmi nyugtalansága lényeges változáshoz vezetett a nemzetközi pénzügyi rendszerben: a rögzített árfolyamot a lebegő árfolyamrendszer váltotta fel. Ezt a változást senki sem tekintette a kapitalista termelési módon alapuló ipari társadalom kritikus fázisának – legalábbis nem abban az értelemben, mint az azt megelőző társadalmi nyugtalanságot, vagy az azt követő olajárrobanást. Az ipari országok átlagpolgára számára ez a változás olyan esemény volt, amit azonnal nem is értett, de különösebben nem is foglalkoztatta. Nagyon fontos eseménynek bizonyult azonban a továbbiakban. Azoknak az intézményeknek volt a következménye, amelyeket a hatvanas évek Európa-szerte elterjedt társadalmi nyugtalansága váltott ki. Később ugyanis alapvetően meghatározta azokat a lépéseket, amelyeket az elkövetkező események tettek világszerte szükségszerűvé.

A nemzetközi pénzügyi rendszerben beállt változást elsősorban az okozta, hogy a hatvanas évek végétől rohamosan csökkent az Egyesült Államok versenyképessége a nemzetközi piacon. A versenyképesség elvesztése főleg a belső inflációnak volt tulajdonítható, amelyet Johnson elnök váltott ki azzal, hogy nem volt hajlandó adónöveléssel fedezni a vietnami háború költségeit.[7] 1971 derekán a javak, szolgáltatások és az utalványok fizetési mérlege az 1964-ben kimutatott igen magas 7,6 billió dollárról csaknem nullára esett vissza. Az árukereskedelemben beállt változás még fenyegetőbb volt.[8] Az, hogy a dollár nem számított többé megbízható valutának, már önmagában is növelte a nemzetközi spekulációt és pánikhangulatot. Annak érdekében, hogy a Bretton Woods-i rögzített árfolyamrendszerben a dollár továbbra is megőrizhesse kiváltságos helyzetét, az Egyesült Államoknak le kellett volna mondania a belföldi gazdaságpolitika tervezéséről, amivel elérte volna, hogy a belföldi események a külföldi érdekbiztosításos ipari versenyképességhez idomuljanak. Amikor 1971-ben Nixon elnök szembe találta magát ezzel a lehetőséggel, inkább a külföldi valuták dollárrá, és a dollár konstans áron való aranyra váltásával hagyott fel. A dollár először leértékelődött, majd pedig – annak ellenére, hogy a pénzügyi szakemberek továbbra is hatással voltak a valutapiac helyzetének alakulására – értéke a többi valutához mérten kezdett változni.[9]

Ha az Egyesült Államok gazdasági helyzetének a romlását nem is vesszük figyelembe, a nyugat-európai intézményrendszerben beállt változások – a késő hatvanas évek társadalmi nyugtalansága folytán – elkerülhetetlenné tették a pénzügyi rendszer megreformálását. A kötött árfolyam, jóllehet lehetővé tette az Egyesült Államok számára, hogy kivonja magát a nemzetközi korlátok alól, a többi nemzetet arra késztette, hogy belföldi gazdaságpolitikájukat a fizetési mérleg egyensúlyban tartásából adódó követelményeknek rendeljék alá. Miután az európai államok egyszer a kereslet irányításán keresztül megvalósuló belföldi vásárlóerő fenntartása mellett döntöttek, valamint (pl. Franciaországban és Olaszországban) a bérrendszert a megélhetési költségekhez idomították, az árfolyamokkal kapcsolatos hiányt nem lehetett többé egyszerűen a belföldi árszint módosításával helyreigazítani. A megbomlott kereskedelmi mérleg tehát arra késztette az európai országokat, hogy kivonják magukat azon terhes kötelezettség alól, hogy a Nemzetközi Valutaalap diktálta törvények mellett valutájuk számára rögzített árfolyamot biztosítsanak.[10]

Ha 1971-ig a nemzetközi valutarendszer megreformálása elkerülhetetlenné is vált, a lebegő árfolyam kérdése még nem volt napirenden. Az Egyesült Államokban mutatkozó fizetésmérleg-deficitet – ami valójában a pénzügyi válság közvetlen előzménye volt – a leértékelés enyhítette. A leértékelés a rögzített árfolyamrendszerben is megvalósulhatott volna, ha az árfolyamokat újra egybehangolják. A dollár leértékelése egymagában nem késztette volna arra az Egyesült Államokat és a többi vezető kereskedelmi országot, hogy belföldi rövid lejáratú gazdaságpolitikájukat a nemzetközi versenyképességtől tegyék függővé. Ha a Bretton Woodsban elvetett tervek valamelyikéhez visszatértek volna, a problémát meg lehetett volna oldani: ha pl. a nemzetközi pénzügyi rendszer számára megfelelő rugalmasságot biztosítottak volna annak érdekében, hogy bármelyik ország deficitben tarthassa fizetési mérlegét az átlagos időszak

keretein belül. A tartós deficitet végül felszámolták volna, mivel egyik következménye az, hogy az adott ország nincs jelen a világ exportpiacán, amit a többi ország – annak ellenére, hogy szívesen akkumulálnának külföldi valutát – nem tűrne hosszú ideig. A likviditás megnövekedése viszont lehetővé teszi a struktúra azon idomulását, melynek célja meggátolni, hogy az ilyen deficit viszonylag sokáig elhúzódjon. Egy olyan rögzített árfolyamrendszert, amely elviselte volna a strukturális változásokból adódó megrázkódásokat, meg lehetett volna őrizni; vagy egy új nemzetközi fizetőeszköz bevezetésével – olyan elosztás mellett, amely lehetővé tette volna a kereskedelmi országok tartalékának növelését –, vagy pedig úgy, hogy a Nemzetközi Valutaalapot, vagy valamely más nemzetközi intézményt alkalmassá tesznek arra, hogy kedvező feltételek mellett pénzalapot biztosítson a deficit sújtotta országoknak.

A lebegő árfolyam újonnan kialakított rendszere az elhamarkodott politikai lépések, az uralkodó gazdasági elmélet, valamint a puszta véletlen összetett eredménye volt. A dollárra irányuló nyomás, amely már a régi rendszer alatt is érezhető volt, olyan hirtelen megnövekedett, hogy nem volt idő olyan multilaterális tárgyalásokra, amelyek egy nemzetek felett álló bank megalapításáról dönthettek volna. Egy új, viszonylag rögzített árfolyamlistáról csak 1972-ben történt megállapodás, de még akkor sem kísérték olyan intézményreformok, amelyek annak működését hatékonnyá tették volna. A lebegő árfolyam tehát látszólag a merevség eredménye. Mindemellett azonban, a befolyásos amerikai közgazdászok nagyon is kedvezően ítélték azt meg. Elfogultságuknak tudható be, hogy erényt láttak abban, ami csakhamar szükségszerű lépésnek tűnt, valamint, hogy nem támogatták azokat a próbálkozásokat, amelyek újabb megoldás kidolgozását irányozták volna elő.

A közgazdászok részben hivatásukból adódó „esztétikai" okok miatt ragaszkodtak a lebegő árfolyamhoz. Ez az árfolyam jobban beleillett a neoklaszszikus közgazdászok által gyakran elemzett árverezés-piac rendszerébe, mint a rögzített árfolyam, legalábbis addig, amíg az elméletileg megalapozott volt. A korlátozott dollárértéket két érv alapján részesítették előnyben. Először is azért, mert a rögzített árfolyamrendszerben a valuta értékmódosítását az egyes termékek árának módosításával kell korrigálni. A lebegő árfolyamra való átváltás ennélfogva azt jelenti, hogy egyetlen ár módosítása száz meg ezer ár módosítását váltja fel – a valuta ára változik, nem pedig minden egyes kereskedelmi cikk ára. Az egyedi árváltozás egyszerűbb, hatékonyabb és kevésbé van a véletlenszerű zavaró körülmények hatásának kitéve, mint a többrétű árváltozás. A korlátozatlan dollár mellett szóló második érv az volt, hogy a lebegő árfolyam lehetővé teszi minden egyes nemzetgazdaság számára, hogy elszigetelje magát más országok belföldi piacpolitikájától. Vagyis ez azt jelenti, hogy minden gazdaság kivonhatja magát a nemzetközi kereskedelem kényszere alól.[11]

Ezek az érvek azonban a pénz felhasználásának egy lényeges aspektusát hagyták figyelmen kívül, akárcsak a háborút követő gazdaságok mikro- és makroszabályozási rendszereinek alapvető jellemzőit. Ezek a mulasztások adnak magyarázatot részben arra, hogy az új rendszer feltételezett előnyei miért nem valósultak meg, részben pedig, hogy miért vált a lebegő árfolyamra való áttérés a stabilizációt célzó elkövetkező próbálkozások kerékkötőjévé.[12]

Mindenekelőtt, a lebegő árfolyam mellett szóló első érv valójában lényegtelen. A keynesiánus makrogazdasági szabályzórendszerben a belső bér-ár struktúra ugyanis meglehetősen merev. A nemzetgazdaságon belül minden bér és ár együtt csökken vagy növekszik, mintha csak közös volna az alapjuk. Ilyen körülmények között szinte lényegtelen, hogy az árfolyam változik-e, vagy pedig a belföldi árszint. Mindkét esetben csak egy módosítás szükségeltetik.

A második érv, figyelembe véve a lebegő árfolyamrendszer elszigetelődési képességét, ugyancsak nem érinti a lényeget. Ez szintén a termelési rendszer merevségével magyarázható. Ha egy vezető kereskedelmi ország gazdaságilag megfeneklett, akkor a partnerek termékei iránt is csökkent a kereslete. A neoklasszikus felfogás szerint a kereskedelmi cikkek árában mutatkozó relatív változás, amelyet a gazdasági pangás vált ki, a külföldi termékek iránti keresletet az eredeti szintre állítja vissza. A hetvenes évek feltételei között a gazdasági tevékenység olyannyira a belföldi adottságok függvényévé vált sok vezető kereskedelmi országban, hogy a gazdasági pangás esetén a kivitel csekély növekedése nem eredményezett olyan beruházás- és fogyasztásnövekedést, amely a behozatal iránti igényt újjáélesztette volna: a „eno-keynesianizmus" ugyanis olyannyira tért hódított, hogy a hazai gazdaságpolitikára volt szükségük annak érdekében, hogy a belföldi gazdaság fellendülhessen. Viszont mégsem olyan mértékben, hogy az egy országon belül uralkodó gazdasági feltételek ne hatottak volna kereskedelmi partnereik gazdasági feltételeire. A végeredmény az volt, hogy a lebegő árfolyamban mutatkozó változások ellenére a vezető kereskedelmi országok még mindig egymás gazdasági tevékenységének a biztosítékául szolgáltak. Igaz, hogy nem a nemzetközi valutarendszer személytelen mechanizmusán keresztül, hanem közvetlenebbül, méghozzá egymás piacát érintő terjeszkedő vagy korlátozó gazdaságpolitikájuk révén. Ebből kifolyólag, a lebegő árfolyamra való áttérés csak annyiban járult a nemzetközi gazdasági összefonódás problémájának a megoldásához, hogy leegyeszerűsítette a korporációs könyvvitelt.

Mivel figyelmen kívül hagyták a pénz egy lényeges funkcióját, az új rendszer bevezetése nem hozta helyre a megbomlott nemzetközi kereskedelmet, sőt még bizonytalanabbá tette annak alapjait. Mindegyik iskolás szöveg megállapítja, hogy a pénznek három funkciója van: először olyan értékmérő, amely a különböző termékek egymáshoz viszonyított értékét határozza meg; ezenkívül csereeszköz és kincsképző eszköz. A lebegő árfolyamrendszert az első két funkció alapján dolgozták ki. A pénzhasználat e két módja mellett az emberek őrzik is a pénzt – vagyis a különféle valutákat –, mivel ezt a kincsfelhalmozás biztonságos módjának tekintik (biztonságosabbnak a vagyonfelhalmozás egyéb formáinál). Egy bizonyos valuta iránti kereslet hirtelen megváltozhat, attól függően, hogy a befektetők miként vélekednek egy világrész politikai stabilitásáról. Rögzített árfolyamrendszer mellett, ha egy ország valutája iránt megcsappant a kereslet, az nem volt kihatással az ország termékeinek világpiaci árára. Változó árfolyamrendszer esetén viszont, a valuta iránti megcsappant kereslet igenis kihatott a termékek árára. A legbiztonságosabb vagyonfelhalmozásról – vagyis a legbiztonságosabb valutáról – kialakult elképzelés megváltozása volt az 1971-től tapasztalható dollárérték-hullámzás legfőbb oka.[13] Ez

azt jelenti, hogy a lebegő árfolyamra való áttérés a nemzetközi kereskedelemben szereplő termékek árát olyan tényezők függvényévé tette, amelyek csak távolról érintették a nemzetgazdaság működésést – az előrejelzés és ellenőrzés pedig csaknem lehetetlenné vált.

Ezek a kiszámíthatatlan árfolyam-hullámzások problémákat okoztak a tömegtermelési gazdaságban is; ezenkívül olyan politikai reakciókat váltottak ki, amelyek az egész kereskedelmi rendszer nyitottságát veszélyeztették. A neoklasszikus elképzelés a nemzetközi árfolyamot rendkívül rugalmas viszonyok eredményeként jellemzi, ahol az egyes országok és termékeik iránti kereslet zökkenésmentesen változik. A tömegtermelésben viszont a termelők hosszú távon döntenek valamely termelési mód mellett, ami után nagyon nehéz, vagy talán lehetetlen is más termelési módra váltaniuk. Pl. mikor a japánok betörtek az Egyesült Államok autópiacára, bizonyos változásokat kellett foganatosítani a termelési módban, részvénytársaság-hálózatot kellett létrehozni, valamint megszervezni a javítószolgálatot. Ezek hosszú távú beruházások, amelyeket a japánok talán nem kockáztattak volna meg, ha előre sejtik, hogy a dollár értéke nagy ingadozást mutat a jenhez képest. Mivel a beruházásokra sor került, a japánok nem voltak hajlandók felszámolni őket csupán azért, mert a dollár értéke időnként változott. Épp ellenkezőleg, a japánok – és mindazok, akik hasonló helyzetben voltak – sokkal inkább a meglevő piacokat igyekeztek megőrizni piacingadozás esetén. E célból új adminisztratív megoldások után kutattak, amelyek pl. a „barber ügyletekre" vagy a kontingensekre vonatkoztak. Ezek a megoldások azonban aláássák az uralkodó szabadkereskedelmet. Ebből az következett, hogy az árfolyam kiszámíthatatlansága és növekvő ingadozása, amely a biztonságos kincsfelhalmozás iránti igényre vezethető vissza, a meglevő szabályzási rendszer keretei között később további két gátat emelt a megszokott üzleti élethez vezető úton: csökkentette a tömegtermelésbe való befektetéseket, de elősegítette a vezető gazdasági szerveződés létrejöttét (ilyen pl. az Európai Gazdasági Közösségben uralkodó kötött árfolyamrendszer, amely a nemzeti önellátáshoz való visszatérés fenyegető lehetőségét hordozza magában).

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a lebegő árfolyamrendszer ideiglenesen megoldotta az Egyesült Államoknak, valamint legfontosabb kereskedelmi partnereinek közvetlen problémáit; az idő múlásával azonban csak növelte a világpiacon uralkodó zűrzavart és bizonytalanságot. A dollár értéke a többi fontos valutához képest nagyon gyakran változott, méghozzá oly módon, hogy az sem a kereskedelmi mozgásokkal, sem pedig a kamatlábak és inflációs ráták között mutatkozó különbséggel nem magyarázható. Ebből kifolyólag a dollár értékének változását lehetetlen volt előrejelezni.[14] Ezt a 7.1 táblázatnak a korai nyolcvanas évekre vonatkozó adatai bizonyítják a legjobban. Habár nehéz meghatározni, milyen hatással volt ez a változás a gazdasági tevékenységre, nyilvánvaló, hogy (a háború utáni rendszer a továbbiakban tárgyalt két újabb változásához hasonlóan) gyengítette azt a stabilitást, amely korábban a tömegtermelés alapját képezte.

7.1 táblázat

Az USA-dollár árfolyama (1975=100)	
1970	118,6
1971	115,7
1972	107,4
1973	98,5
1974	101,0
1975	100,0
1976	105,2
1977	104,7
1978	95,7
1979	93,7
1980	93,9
1981	105,7
1982	118,1

Forrás: Nemzetközi Valutaalap: A nemzetközi statisztika évkönyve, 24. kötet.
A táblázat az effektív árfolyamban beállt változásokat jelzi. Az USA-dollárt a többi fontos valuta árfolyamával veti össze, a vonatkozó tényezőket pedig a Nemzetközi Valutaalap multilaterális árfolyamodelljétől kölcsönözte.

III. AZ ELSŐ OLAJÁRROBBANÁS ÉS AZ OROSZ BÚZAMEGÁLLAPODÁS

1973-ban a nyugati világ még mindig emlékezett a hatvanas évek tüntetéseire, és még mindig nem volt tisztában a lebegő árfolyam bevezetéséből adódó minden következménnyel. Két esemény jelezte ekkor a világháború utáni gazdasági válság második periódusának kezdetét: az arab olajembargó és a szovjet búzamegállapodás. Közvetlenül egyik eseményt sem a fejlett kapitalista országok gazdasági fejlődése váltotta ki. A búzamegállapodást többéves gyenge búzatermés előzte meg a Szovjetunióban, amely arra kényszerítette ezt az országot, hogy a hiányzó mennyiséget a nyugati piacokon szerezze be. Az olajembargó az arab országok részéről politikai lépésnek számított, amiért a nyugati országok Izraelt támogatták az 1973-as arab–izraeli háborúban. Függetlenül az okoktól, mindkét esemény csak növelte a szilárd béreken és árakon alapuló nemzetgazdasági rendszerek labilitását, mivel azokat nagyon érzékenyen érintette az alapvető energiaforrások és nyersanyagok hiánya.

Az Egyesült Államokban a felhalmozott mezőgazdasági termékmennyiség „lengéscsillapító" szerepet töltött be: vagyis az ipari szektor működési elveihez hasonlóan a mezőgazdasági termények árát szabályozta. Ezek az árufeleslegkészletek lehetővé tették, hogy a nagyon eltérő terméshozamok ellenére a mezőgazdasági termények ára viszonylag szűk keretek között mozogjon. A Szovjetunió búzamegállapodása azonban kimerítette ezeket a tartalékokat, úgyhogy a háború utáni időszakban először történt meg, hogy a keresletben mutatkozó változás közvetlenül kihatott az árak alakulására.[15] Az olajtartalékok megcsappanása, amelyet az arab államok embargója váltott ki, ugyanúgy hatott az árak alakulására, mint a szovjetek búza iránti megnövekedett kereslete. Az arab országok azon képessége és hajlandósága, hogy szükség esetén növelik a terme-

lést, az Egyesült Államok gabonatartalékának megfelelő olajkészletet teremtett; amikor ez a készlet kimerült, az olajárat ugyancsak a keresletben beállt változások határozták meg.

A búzamegállapodás és az olajembargó ugyanolyan veszélyt jelentett a fejlett államok szabályzó rendszerére, mint a marginális helyzetben levő munkástömegek tiltakozása a hatvanas években. Igaz ugyan, hogy a veszély hasonló jellegű volt, a fejlett országok azonban mégsem tudták elhárítani: a korporációknak ugyan sikerült új munkaerő-tartalékot találniuk, a búza és olajtartalék hiányát viszont nem tudták gyorsan pótolni. Az élelem- és üzemanyaghiány tehát a piaci árak gyors növekedéséhez vezetett. Mivel a makroszabályozás rendszerei a merev ár- és bérrendszeren alapultak, az alapvető termékeket érintő áremelkedés következtében minden bér és ár megemelkedett. Ez az emelkedés szokatlan inflatorikus folyamatokat eredményezett virtuálisan minden ipari országban. Mindaz, ami a bőség időszakában stabilitást eredményezett, a szűkös években labilitáshoz vezetett.

Igaz ugyan, hogy az infláció az árutartalékok kiürülésének csupán egyik következménye volt. A második következmény a bizonytalanság rendkívüli megnövekedése. Ami az élelmiszerhiányt illeti, a bizonytalanság nem volt túl nagy, mivel az Egyesült Államok ellenőrzése alatt tudta tartani a szovjetek jelenlétét a nyugati piacon – és élt is ezzel a lehetőségével. Ami viszont az üzemanyagot illeti, a bizonytalanság nagyon nagy volt: az araboknak azt a képességét, hogy az olajmennyiség tetszés szerinti adagolásával növeljék az árát, nem lehetett könnyen ellenőrzés alá vonni. Ezenkívül, annak ellenére, hogy az általános árszint megnövekedett, az olajtartalékok zárlata változásokat eredményezett az olaj árában és hozzáférhetőségében a többi áruhoz képest. A viszonylagos árakban bekövetkezett egyszeri, hirtelen változás is eléggé romboló erejű lett volna. A valós helyzet azonban fenyegetőbb volt, mivel sohasem lehetett tudni, hogy a viszonylagos árakban és a hozzáférhetőségben mutatkozó változások tartós jellegűek-e. (Valójában az embargót követő években az olaj viszonylagos ára csökkenő tendenciát mutatott.)

A tömegtermelésnek potosan az ilyen természetű bizonytalansággal volt a legnehezebb megbirkóznia – méghozzá a magas, kötött árak melletti hosszú távú befektetésekből, valamint a specializált aktívumból kifolyólag. Magas, avagy alacsony energiaárakat vegyenek-e számításba a termelési terv kidolgozásakor? A dilemmát az üzemanyag-takarékos autók iránti váltakozó kereslet illusztrálja a legjobban, ami a krízis előtt, 1967-ben, az Egyesült Államok autópiacán 9,3% volt. Ez 1975-ben 32,4%-ra növekedett, majd 1978-ban 26,4%-ra csökkent.[16] A termék iránti kereslet bizonytalanságát a felszerelés működtetési költségeinek a bizonytalansága csak tetőzte. E két bizonytalansági faktor a tömegtermelés kiadásainak megnövekedését eredményezte az ipari termeléshez viszonyítva. Azzal, hogy a tömegtermelésnek a hatékonyságból adódó előnye csökkent, egyszer s mindenkorra a tömegtermelési termékek piaca is leszűkült.

E két eseménynek az infláción és a bizonytalanságon kívül volt egy harmadik következménye is: az ipari világban domináló gazdaságpolitika célja is megváltozott. Az expanziót a korlátozás váltotta fel. Ez a változás, amit tulajdonképpen az áremelkedés váltott ki, csaknem minden ipari ország gazdaságában bekövetkezett (néhol ugyan pár évvel később, mint másutt).

A japánoknál volt elsőként tapasztalható. Először is, őket nem érintette a hatvanas évek nyugtalansága, másodszor pedig ők függtek leginkább a behozatali energiától. Ebből kifolyólag az infláció náluk volt a legmagasabb (a japán fogyasztói árindex az 1973–74-es években 17%-kal növekedett, 1974–75-ben pedig további 11%-kal).[17] Az Egyesült Államok – ahol a munkások elbocsátása vált a gazdasági problémák legszéleskörűbben alkalmazott gyógymódjává – ugyancsak gyorsan reagált. A változás Nyugat-Európában volt a leglassúbb: itt ugyanis jól emlékeztek a hatvanas évek lázongásaira és tartottak attól, hogy a korlátozó gazdaságpolitika bevezetésével a tüntetések újraélednek. Németországban, ahol az infláció keltette döbbenet intézményesített kereteket öltött, még szigorúbb gazdaságpolitikát vezettek be, mint Franciaországban vagy Olaszországban. Az időzítésben és szigorúságban mutatkozó eltérések ellenére, amint egyik ország a másik után csökkentette termelését, a nemzetközi kereskedelemben uralkodó kölcsönös függés meghozta a maga nem kívánt eredményeit: az egész világon gazdasági pangás állt be. Ugyanakkor, a társadalmi nyugtalanság – az elvárásokkal ellentétben – nem erősödött. Ez arra bátorította a politikusokat, hogy folytassák deflációs gazdaságpolitikájukat. Ez viszont azt eredményezte, hogy a növekedésükben – a bizonytalan olajárak és árfolyamok miatt – már amúgy is gátolt tömegárupiacok, a kereslet csökkenésével, még lassabban növekedtek.

Az első olajárrobbanás végső következménye az volt, hogy a gazdasági expanzió középpontja a fejlett világból a fejlődő világba helyeződött át. Az ötvenes és hatvanas évek folyamán a fejlett országok gazdasági termelése sokkal gyorsabban növekedett, mint a fejlődőké. A kereskedelem is sokkal szerteágazóbb volt a fejlett országok között, mint köztük és a fejlődő országok között. 1973 után azonban számottevően lelassult az ipari világ fejlődési rátája. Az Egyesült Államokban az 1965–70-es évek két százalékos gazdasági fejlődése az 1970–75-ös időszakban 1,4 százalékosra csökkent, mégis ez számított a legkisebb visszaesésnek a többi vezető ipari országhoz viszonyítva. Japánban az egy főre eső bruttó nemzeti termék évi átlagos növekedési rátája ugyanebben az időszakban 10,5%-ról 3,4%-ra csökkent, Németországban 3,7%-ról 1,6%-ra, Franciaországban 4,4%-ról 3,2%-ra, Olaszországban 5,2%-ról 1,6%-ra, az Egyesült Királyságban pedig 2,2%-ról 1,6-ra.[18]

A fejlődő országok fejlődési rátájára sokkal kevésbé hatott az olajkrízis. Több oka is van, hogy a gazdasági expanzió ezekben az országokban töretlen maradt. Egyes esetekben a fejlődést az olajból származó megnövekedett jövedelem biztosította. Délkelet-Ázsiában a fejlődést az tette lehetővé, hogy eleget tett a világpiaci követelményeknek, vagyis, alacsony bérek mellett tudta vállalni a közhasználati cikkek tömeges gyártását. Ez különösen a textiliákra, a ruházati cikkekre és az elektronikai alkatrészekre vonatkozik. Más országok, mint pl. Brazília vagy Lengyelország, gazdaságukat nagyméretű külföldi kölcsönök segítségével fejlesztették.[19] Az olajexportáló országok által felhalmozott hatalmas pénzösszegek, amelyek a fejlett országok bankjaiban voltak, ez utóbbi stratégiát segítették. Az olajdollár-tartalékoknak köszönhetően a kamatláb alacsony volt, a bankok pedig szívesen kölcsönöztek.

Miután a gazdasági fejlődés középpontja a fejlődő országokba tevődött át,

annak az volt a végső következménye, hogy az 1971-től 1974-ig tartó időszakban a fejlődő országok ipari termékeinek a kivitele évenként átlag 25,6%-kal növekedett, míg a fejlett országokban ez az átlag 11,2% volt. A kiszélesedő világpiacon a fejlődő államok részesedése az 1968-as 5,8%-ról 1976-ban 8%-ra emelkedett; a három újonnan iparosított gazdaság (Hongkong, Korea és Szingapur) részesedése a világexportban ugyanebben az időszakban megkétszereződött – 1,5%-ról 3%-ra növekedett.[20] A harmadik világ növekvő szerepe a világgazdaságban a nemzetgazdaságokra még számottevőbben hatott. 1980-ban pl. a Mexikóban és Brazíliában gyártott személygépkocsik, teherautók és autóbuszok a világon eladásra kerülő új járműveknek mintegy 4,2%-át tették ki; termelésük nagysága az Egyesült Államok járműpiacán eladott új járművek 15%-ának felelt meg. Ha a számvetésbe Argentínát is bevonjuk, a latin-amerikai gépkocsipiac ebben az évben az Egyesült Államok járműpiacának 17%-át tette ki.[21]

A világkereskedelem színhelyének megváltozása továbbá azt eredményezte, hogy az ipari termelők tanácstalanná és bizonytalanná váltak. Ez kétségkívül olyan tényező volt, amely gátolta a tömegtermelést és a szakosított technológiát részesítette előnyben. Ki tudta volna ugyanis előre megmondani, hogy mely gazdasági ágat veszélyeztetik az újonnan iparosodott országok és mikor?

IV. A MÁSODIK OLAJÁRROBBANÁS

A krízis történetének negyedik szakasza az iráni forradalom kiváltotta második olajárrobanás, amely 1979-ben kezdődött. Még a hetvenes évek mércéjével mérve is sokkhatású volt. Akkor következett be ugyanis, amikor a fejlett kapitalista országokban abban kezdtek reménykedni, hogy jó esélyeik vannak rá, hogy a korábbi megrázkódásból sértetlen intézményrendszerrel és gazdaságpolitikával lábaljanak ki. Közvetlenül az iráni eseményeket megelőzően a nyugatnémetek expanzív belföldi intézkedésekbe kezdtek, és erre bátorították kereskedelmi partnereiket is. A Nemzetközi Valutaalap – amelyre nagymértékben hatott Washington expanzív gazdaságpolitikája –, a harmadik világot érintő kedvező hitelpolitika lehetőségét fontolgatta. Abban az esetben ugyanis, ha ez a hitelpolitika megegyezett volna a magánbankok kölcsönzési programjainak az érdekeivel, akkor várhatóan világméretűvé válik a vásárlóerő. A második olajárrobbanás viszont szétfoszlatta a nemzetközi irányítás rendszerébe vetett reményt, méhozzá éppen akkor, amikor a rendszer lendületes fejlődést vett és olyan próbálkozásokat támogatott, amelyek talán alapvető változásokhoz vezettek volna.

Az olajárak újból nagyon megnövekedtek. Ezúttal azonban a megemelkedett olajárak eltérően hatottak a fejlett országok belföldi árrendszerére. Az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában, Franciaországban és Olaszországban gyors árinflációt eredményezett, akárcsak 1974-ben (a nemzeti jövedelem deflációmutatója, vagyis az inflációs ráta mértéke, ezekben az országokban az iménti sorrendben így emelkedett: 8,5; 16,1; 10,6; 17,1%). Ezzel szemben Németországban és Japánban az infláció meglehetősen alacsony volt (4,3 valamint 2,8%, tehát jóval az 1968–78-as időszak 5,1 és 7,4%-os inflációs rátája alatt).[22]

Az infláció következtében a nyugati gazdaságok csökkentették a keresletet, majd pedig, kezdve az Egyesült Államokkal, gazdaságilag megfeneklettek. Abban az évben a nemzeti jövedelem, Olaszországot kivéve, minden nyugati országban visszaesett vagy pedig stagnált. A japán nemzeti jövedelem viszont 5,5%-kal növekedett – körülbelül annyival, mint egy évvel korábban, ami csaknem 2%-kal volt magasabb az első olajárrobbanást követő hazai növekedési rátától.

Az ipari világ gazdasági pangása, az infláció, valamint az OPEC-államok óriási jövedelme – amely különben a világ bankrendszerében forgott – a reális kamatlábakat a minimálisra csökkentette. (A valódi kamatláb ugyanis a bankoktól kölcsönözhető pénz használati díja és az infláció okozta értékveszteség közti különbség). Más szóval, majdnem semmibe sem került egyéves kamat mellett pénzt kölcsönözni, majd pedig a következő év megnövekedett jövedelméből visszafizetni. Az alacsony kamatlábaknak köszönhetően a fejlődő országok szívesen kölcsönöztek. Ezek a kamatlábak okozták azokat a nehézségeket is, amelyek megnehezítették az Egyesült Államoknak, hogy megfékezze az inflációt.

Az 1980-as gazdasági pangás lassú folyamat eredménye volt és nem volt túl nagy méretű; a gazdaságpolitikusok pedig bizonytalanok voltak a kimenetelét illetően. Az amerikai gazdaság stagnált; valamelyest megnövekedett a munkanélküliség; a termelékenység visszaesett. Az infláció tehát folytatódott. Végül a Federal Reserve Board (az USA központi jegybankjának igazgatósága) úgy próbált változtatni a helyzeten, hogy soha nem tapasztalt kamatlábakat vezetett be. Az Egyesült Államok Nemzeti Bankhivatalának diszkontrátája – vagyis az az ár, amit a bankok fizetnek a kölcsönvett pénzért, ha szükségleteiket nem tudják a meglevő pénztartalékokból fedezni – ez időszak alatt több mint 7%-kal növekedett, illetve az 1977-es 5,5%-ról az 1981-es 13,4%-ra. A bankok által felszámított elsődleges ráta 6,8%-ról 18,9%-ra emelkedett. A reális kamatlábak (amelyeket korábban az infláció miatt módosítottak) az 1979-es nullapontról 1981-ben 9,4%-ra emelkedtek.[23]

V. MAGAS KAMATLÁBAK, VILÁGMÉRETŰ GAZDASÁGI PANGÁS ÉS ADÓSSÁGVÁLSÁG

Ezek a soha nem tapasztalt kamatlábak okozták a gazdasági krízis ötödik fázisát azzal, hogy mélyreható és hosszan tartó gazdasági pangást idéztek elő az ipari világban. A válság korábbi szakaszaival ellentétben a krízis most már a fejlődő országokat is érintette. Mi több, a fejlődő országok kénytelenek voltak – hihetetlenül magas kamatlábak mellett – ismételten viselni tartozásaik költségeit; azon tartozásokét, amelyeket a hetvenes években viszonylag alacsony kamatlábak mellett vettek fel.

Ezenfelül, e kötelezettségeiknek kedvezőtlen világkereskedelmi feltételek mellett kellett eleget tenniük, úgyhogy nagyon nehezen tudtak külföldi valutához jutni. Ehhez járult még az is, hogy ezen országok többsége arra a feltevésre alapozta a fejlődési programok pénzeléséhez szükséges kölcsönök felvé-

telét, hogy a világpiac a háború utáni évekhez hasonlóan növekszik. A megváltozott gazdasági helyzet lehetetlenné tette a tervek többségének megvalósulását, mivel az is kérdésessé vált, hogy az eladósodott országok tudják-e törleszteni adósságaikat.

A kölcsönök visszafizetéséből adódó problémákat meg lehetett volna oldani abban az esetben, ha a Nemzetközi Valutaalap és az Egyesült Államok pénzügyi szakemberei hajlandónak mutatkoznak arra, hogy védelmezzék a világ bankrendszerének likviditását. Az Egyesült Államok azonban nem volt hajlandó olyan fedezettel segíteni a világ pénzrendszerét, amely lehetővé tette volna, hogy ezek a problémák szisztematikusan és önműködően megoldódjanak. Következésképp, az adósság minden egyes megújítása csak bonyolította a szakemberek, a kölcsönző bankok és az adós államok közötti alkudozást. Ez a huzavona eredményezte, hogy mindenki aggodalommal tekintett a világpiac állapotára és jövőjére.

Mivel az Egyesült Államok a világ bankrendszerében kulcsfontosságú szerepet játszik, nem valószínű (habár nem lehetetlen), hogy megengedné a világ pénzrendszerének összeomlását. Az Egyesült Államok és az IMF (Nemzetközi Valutaalap) viszont tárgyalás-sorozatokkal próbáltak „fegyelmezett" nemzetgazdasági politikát kényszeríteni az adós államokra; a folyamatos újrapénzelés pedig megzavarta a piac működését, míg az eladósodott országok tanácstalanná váltak a termelésre és eladásra vonatkozó kérdésekben. Ezek a fejlemények párhuzamosan jelentkeznek azokkal a nehézségekkel, amelyek abból adódnak, hogy nagyon nehéz előre megmondani, hogy a külföldi hitelezők diktálta gazdasági programok mennyiben fognak hozzájárulni az eladósodott országok belpolitikai és gazdasági stabilitásához. Senki sem tudja, mi várható.

A takarékossági intézkedések csak növelik a világméretű gazdasági válságot. A takarékossági intézkedések mellett legalább az az érv szól, hogy segítik az országokat abban, hogy pénzügyi függetlenségre tegyenek szert. Ha tehát minden ország valóban önállóan működne, a takarékosság ugyanúgy szolgálná a nemzetközi hitelezők érdekeit, mint a belföldi érdekeket. Általános gazdaságpolitikai elvként viszont, a takarékosság csökkenti a világkereskedelmet és az esetleges előnyöket egyes nemzetgazdaságokhoz vagy a világ pénzügyi rendszeréhez kapcsolja.

A hosszú távú energiatartalékolás és a gazdasági pangás hirtelen lecsökkentette az olaj iránti keresletet. Ezzel szemben, az olajkivitelből származó mind kisebb jövedelem gazdasági pangást okozott az energiatermelő országokban is. Mi több, néhány energiatermelő ország azzal próbálta a csökkent jövedelmet pótolni, hogy növelte a termelést – túllépve az OPEC által meghatározott kvótát, és megbontva a kartell szerkezetét, méghozzás oly mértékben, hogy azt a szétesés fenyegette. Ez a veszély csak növelte a világpiacon uralkodó bizonytalanságot, mert veszélyeztette a nemzetközi bankrendszert és növelte az egyedi termékek iránti kereslet kiszámíthatatlanságát.

A hetvenes évek végén a világgazdaságban zűrzavaros állapot uralkodott. A kavarodást a második olajárrobbanás, az Egyesült Államok diktálta magas kamatlábak és a világméretű gazdasági pangás váltotta ki. A helyzetet csak súlyosbította a gazdaságpolitikusok nézetében beállt azon változások, amelyek veszélyeztették a gazdasági intézmények működését. Az első két kritikus szakasz (a társadalmi nyugtalanság és a lebegő árfolyam) idején a gazdaságpolitika a „keynesianizmus" logikájára épült. A következő három kritikus szakasz (a két olajárrobbanás és a magas kamatlábak) gazdaságpolitikája egyenesen támadta azokat az intézményeket, amelyek a korábbi időszak gazdaságpolitikájának alkalmazhatóságát lehetővé tették. A fordulat nem számított radikális törésnek: olyan (igaz költséges, de nélkülözhetetlen) javítóintézkedésnek tekintették, amely ellensúlyozta a korábbi időszak végletes megoldásait. Mivel a változást ilyen felületesen értelmezték, a gazdaságpolitikusok meg sem kísérelték az egész rendszer koherenciáját megvizsgálni, vagy kimutatni a társadalmi változások következményeit.

Az Egyesült Államok új gazdaságpolitikája arra helyezte a hangsúlyt, hogy újra lehetővé tegye, hogy a piac kihatással lehessen a béreket és árakat érintő határozatokra. Ezt úgy valósították meg, hogy eltörölték azokat az állami intézményeket, amelyek korlátozták a piacra való bejutást, valamint ellenőrizték a piacon uralkodó árakat és szolgáltatásokat. Ez a gazdaságpolitikai változás lényeges módosításhoz vezetett az olaj- és más energiapiacon, amit korábban szigorúan ellenőriztek. Jóllehet az első olajárrobbanást követően szigorú árellenőrzést vezettek be (ami a tartalékok adagolásához és helytelen elosztásához vezetett), ezeket az ellenőrző intézkedéseket a második olajárrobbanás után eltörölték (lehetővé téve ezáltal, hogy a fűtőolaj- és benzinárak a piacon uralkodó helyzettől függően alakuljanak).

Az olajárak kivonása az ellenőrzés alól, a piaci törvények felszabadítására irányuló általános törekvés része volt. Az állami ellenőrzést módosították vagy megszüntették abban az esetben, ha akadályozta a bankok, a légiforgalmi társaságok, vagy a szállítóvállalatok közötti versengést. Ugyanez vonatkozott a telefon- és távírószolgálatra, a rádió- és televízióműsorokra. A merev bérrendszert erősítő állami intézkedések eltörlésével is próbálkoztak. Annak ellenére, hogy ezek az igyekezetek nem jártak mindig sikerrel, az ellenőrzés rendszerében beállt változások a munkásokat mindinkább kiszolgáltatták a piac nyomásának. Ennek következtében csökkent az effektív minimálbér, a korábban fedezett munkaadókat pedig mentesítették a program adminisztratív részében bekövetkezett változásokkal. Hasonlóképpen, a Davis–Bacon-megállapodást is – amely a harmincas évek óta a nemzeti tervpolitikát a helyi szakszervezeti bérekhez kötötte – rugalmasabban értelmezték, annak érdekében, hogy lehetővé tegyék a mezőgazdasági dolgozók olcsóbb foglalkoztatását. A háznál készített kisipari darabmunkára vonatkozó szigorú szabályzások megenyhültek. És így tovább.

Ezek a változások, valamint a gazdasági pangás kiváltotta nyomás döntő változáshoz vezetett a háború utáni bérmeghatározás rendszerében. A korábbi

időszakkal szöges ellentétben, a gazdaságok (és a gazdaságokon belüli önálló vállalatok) olyan kollektív megegyezéseket írtak alá, amelyek világpiaci versenyképességüket tükrözték. Ez egyben azt is jelentette, hogy felfüggesztették a háború utáni szabályozási rendszer számára oly fontos bérmeghatározó törvényeket.

Az Egyesült Államok határain kívül az európai és japán gazdaságpolitikusok is amellett döntöttek, hogy a piacnak kellene a gazdasági tevékenységet szabályoznia. Ez a döntés viszont nem volt szilárd és nem is hatott nagymértékben a gazdasági tevékenységre. Franciaország, és kisebb mértékben Nyugat-Németország olyan gazdaságpolitikát folytatott, amelyet az állam, a korporációk és a pénzintézmények közösen dolgoztak ki. A piac ezekben az országokban, ha csak részben is, de olyan eszköznek számított, amelynek segítségével előnyben lehet részesíteni az állami tervezők által pártfogolt gazdasági ágazatokat, valamint hátráltatni azokat, amelyekről úgy döntöttek, hogy fel kell számolni. A piac azonban egyáltalán nem a gazdasági fejlődés céljait meghatározó fórum volt. Franciaországban és Japánban olyan gazdaságpolitikai változásra került sor, melynek következtében nyilvánvalóvá vált, hogy az állam hajlandó a piac javára lemondani a gazdaságirányítás egy részéről. Egyes országokban (itt újból Franciaországra kell hivatkoznunk) az állam, az Egyesült Államok törekvéseihez hasonlóan a munkaerőpiac tevékenységét szabályzó intézkedéseket foganatosított. Mindezt azzal a céllal, hogy növelje a versenyképesség jelentőségét a bérek és a munkanélküliség alakulásában.

Az állami szabályzás eltörlését célzó ezen próbálkozások veszélyeztették azoknak az intézményeknek a létét, amelyek a tömegtermeléssel előfeltételezett stabilitást megteremtették és fenntartották. Eredményük rövid távon az volt, hogy elmélyítették a gazdasági válság kiváltotta zűrzavart; a tömegtermelést ugyanis hátráltatták, az iparágakat pedig rugalmasabb termelésre, a piaci stratégia kidolgozására kényszerítették. A megnövekedett versengés, ha csak ideiglenesen is, de csökkentette egyes termékek árát. Az árreguláció azzal, hogy megnehezítette az iparágak helyzetét, elősegítette ugyan a radikális újraszerveződést, de ugyanakkor a termelékenységet is csökkentette, úgyhogy minden esély megvolt rá, hogy a munkanélküliség növekedjen.

A válság mint kritikus momentumok sorozata: összegzés

A gazdasági rendszerben mutatkozó zavarok, ha azokat véletlenekre és hibákra vezetjük vissza, a kínálat válságával kezdődtek (az állam és az ellenőrzés rendszerének ténykedéséből kifolyólag) és a kereslet válságába torkolltak.

Három kritikus nyersanyaghiányt különböztetünk meg: a marginális helyzetben levő munkások megmozdulásaiból adódó munkaerőhiányt, a gyenge oroszországi búzatermés kiváltotta élelmiszerhiányt, valamint az 1973-as és 1979-es évek olajhiányát. A háború utáni makroszabályzás rendszerének merev bér-ár rendszere mellett, ezek a hiányok gyűrűző inflációt vontak maguk után. Az infláció volt különben a válság első jele.

Ezt követte a lassú fejlődés, az alacsony termelékenységi nyereség, a növek-

vő munkanélküliség. Ezeket a tüneteket már a kereslet válsága okozta. A kereslet válságának egyébként volt egy megszokott és egy új aspektusa. Megszokott volt abból a szempontból, hogy az aggregált kereslet immár klasszikusnak mondható hiányosságának számított: a gazdaságpolitikusok azáltal, hogy az inflációt a pénz- és adópolitika segítségével próbálták szabályozni, gazdasági pangást idéztek elő 1974-ben, 1980-ban és 1982–83-ban. Újdonságnak számított viszont, hogy az egyes piacokon uralkodó kereslet szintje és szerkezete megbomlott (ami részben oknak és okozatnak is tekinthető), valamint, hogy bizonytalanná vált az input-nyersanyagok ára és hozzáférhetősége.

Ez a zűrzavar felbomlasztotta a tömegtermelési szabványtermékek piacát, méghozzá úgy, hogy csökkentette az olyan, tartósnak ígérkező kereslet arányát, amely a munkáltatókat hosszú távú, kötött költségek melletti beruházásokra ösztönözte volna. Mivel a háború utáni időszakban a tömegtermelés volt a fejlődés biztosítéka – akárcsak a gazdaság fejlődéstörténetének legnagyobb részében –, a tömegáruk piacának a felbomlása a termelékenység növekedésrátájának a csökkenéséhez vezetett. Ennek következtében lelassult a fejlődés. A flexibilitás érdekében tett intézkedések ugyancsak azt eredményezték, hogy a vállalatok nem szívesen alkalmazták munkásaikat hosszú időre. A gazdasági fellendülés időszakában átalános jelenségnek számított, hogy a vállalatok inkább a meglevő munkásokat alkalmazták hosszabb munkaidőre, minthogy újakat vegyenek fel. Ez a gyakorlat, valamint az idénymunkások és a fél munkaidővel dolgozók alkalmazása csak növelte a munkanélküliséget. Ez utóbbi a foglalkoztatottság nagyságából, a munkaerő iránti keresletből és az aggregált keresletből következett. Az alapvető nyersanyagok hiánya hasonló változásokat idézett elő, mivel bizonytalanná tette a különböző inputok beszerezhetőségét; a kritikusnak számító gépkocsiiparban pedig megválaszolhatatlan kérdéseket vetett fel a kereslet összetételét illetően. A gazdaságpolitikusok intézkedései csak súlyosbították a helyzetet. Azzal, hogy az inflációt ellenőrzésük alá akarták vonni, az árak és bérek rugalmasságát pedig növelni szerették volna, olyan hullámzást váltottak ki a keresletben, amely csak súlyosbította a zűrzavaros helyzetet.

A válság mint a rendszer kerékkötője

A korábbi fejtegetések gondolatmenetét követve a válság véletlenszerű és történelmi szempontból esetleges események következményének tűnik. Azonban tartós tendenciát mutató jelenségek hatásával is számolnunk kell, amelyek a háború utáni ellenőrzési rendszerben megteremtették a válság feltételeit. Az elmúlt évtized alaposabb magyarázata érdekében ezeket a jelenségeket is vizsgálat alá kell vennünk.

Az ipari piacok telítődése

A legjelentősebb és a legkövetkezetesebb háború utáni jelenség a fogyasztási cikkek piacának feltöltődése volt az ipari országokban. Fontos megemlíteni az iparosodott gazdaságoknak a kereskedelem közvetítésével megvalósuló in-

terpenetrációját is, amely a piacfeltöltődést követte. A hatvanas évek végén a belső árufogyasztás, amely különben a háborút követő években expanziót eredményezett, kezdett megcsappanni. Ez a feltöltődés az Egyesült Államokban volt a legkifejezettebb, ahol pl. 1979-ben két lakosra, míg 1950-ben négy lakosra jutott egy személygépkocsi.[24] 1979-ben az amerikai háztartások 99%-ában volt televízió, míg 1953-ban csak a háztartások 47%-ában. Hasonlóképpen, a háztartások 99%-ában volt hűtőszekrény, rádió, villanyvasaló; több mint 90%-ában mosógép és porszívó.[25]

A telítettség következménye az volt, hogy a tömegtermelési gazdaságot többé nem lehetett csupán a hazai piacok bővítésével növelni. A tömegtermelés fejlődéséből adódó jelenségek tehát arra késztették a vezető ipari országokat, hogy versengjenek egymás és a fejlődő világ piacaiért. Ezek a fejlemények felszínre hozták a háború utáni szabályozási rendszer korlátozottságait.

Ez a rendszer ugyanis – amelyet az Egyesült Államokban dolgoztak ki, de intézményesített formái másutt is megvalósultak – az egyes országok határain belül volt hivatott elősegíteni a gazdasági fellendülést. Azok a módosítások, amelyeket a hatvanas évek végén jelentkező válság tett szükségessé, valamint a lebegő árfolyam bevezetése csak megerősítette a tényt, hogy az ellenőrzés csak az adott országra tartozik. Világviszonylatban nem létezett olyan (pl. az „UAW GM" megállapodáshoz hasonló) mechanizmus, amely a világgazdaság számára biztosította volna azt a fejlődési rátát, amely a megnövekedett termelőkapacitás mellett új beruházásokra ösztönzött volna. Előbb vagy utóbb tehát a kereslet megcsappan, mi több, a korlátozott piacokért folytatott vetélkedésből adódó kereskedelmi konfliktusok csak súlyosbítják a helyzetet.

A kivitel és a behozatal százalékaránya a nemzeti jövedelemben

7.2 táblázat

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980
A javak és szolgáltatások kivitele, mint a nemzeti jövedelem része							
USA	4,9	5,0	5,5	5,7	6,4	9,6	12,9
Japán	12,5	11,0	11,0	11,0	11,0	13,5	15,0
NSZK	11,0	20,0	20,0	19,0	22,0	26,0	28,5
Franciaorsz.	16,0	15,0	14,0	12,5	15,0	18,5	21,0
Egyes. Kir.	22,0	21,5	20,0	18,5	22,0	25,5	28,0
Olaszorsz.	12,0	11,0	13,0	15,0	17,0	21,0	23,0
A javak és szolgáltatások behozatala, mint a nemzeti jövedelem része							
USA	4,2	4,5	4,6	4,7	6,0	8,3	12,0
Japán	11,5	10,5	11,0	10,0	10,0	14,0	16,0
NSZK	13,0	17,5	17,0	19,0	20,0	23,5	29,0
Franciaorsz.	15,0	13,0	11,0	11,5	15,0	18,0	21,0
Egyes. Kir.	23,0	23,0	21,5	19,5	21,5	27,5	26,0
Olaszorsz.	13,0	12,0	15,0	14,0	18,0	22,0	27,0

Forrás: USA: United States Department of Commerce, Survey of Current Business
Más országok: International Monetary Fund Publications

A külföldi piacon való megjelenést, amit a belföldi kereslet kimerülése váltott ki, a 7.2 táblázat szemlélteti. A táblázatból kitűnik, hogy a vezető ipari országokban a kivitel és behozatal hány százaléka a nemzeti jövedelemnek. Ez a százalékarány a háborút követő években minden országban viszonylag stabil, és az 1965-ös évben kezd növekedni. A legrohamosabb növekedés az 1975–80-as időszakban tapasztalható.

A hagyományos gazdaságtan nem tud magyarázatot adni ezekre a változásokra. Olyan gazdasági rendszert irányoz ugyanis elő, amelyben biztosított a nemzeti áruforgalomból származó nyereség, amennyiben az adott ország a területén legnagyobb mennyiségben fellelhető nyersanyagokat dolgozza fel. Az elmélet szerint a nyereség nagysága egyenes arányban van a nyersanyagok változatosságával, ami egyben nagyobb esélyt biztosít a sikeres áruforgalom számára is. Ha ez az elmélet helyes lenne, a fejlett és a fejlődő országok közötti kereskedelem állandóan növekedne, illetve növekedett volna. A fejlődő országok ugyanis szakképzettséget nem igénylő munkával előállított termékeket cserélnének finoman kidolgozott ipari termékekre, amelyeket a fejlett országokban nagy tőkebefektetést és szaktudást igénylő munkával hoznak létre. A fejlődő országok jövedelmének növekedésével, az elmélet szerint, növekedett volna a tömegtermelési közhasználati cikkek piaca, úgyhogy megoldódott volna a fejlett országok piaci telítettségének problémája.

A második világháború után viszont a kereskedelem más fejlődési irányt vett. A kereskedelmi kapcsolatok nem az alapvetően különböző partnerek között bontakoztak ki, hanem éppen a hasonló terméket előállító partnerek között: vagyis a kereskedelem az ipari országok között valósult meg, és még ezen országok keretein belül is az azonos gazdasági ágak, nem pedig a gazdaságok egésze között.[26] A fejlett országok jövedelme évente átlag 5%-kal növekedett, az ipari termékek kivitele és behozatala 9%-kal. Hasonlóan, az ipari termelés 6%-kal nőtt, az ipari kivitel 10%-kal, a behozatal pedig 11%-kal. A fejlődő országokban ezzel ellentétben a behozatal és a kivitel hasonló százalékarányban nőtt, mint a termelés, az ipari kivitel kivételével, amely meghaladta a gazdaság egészének növekedését.[27]

A kereskedelemben megnyilvánuló elosztás hasonló arányokat tükröz. 1960 és 1973 között pl. a fejlett országok közötti ipari kereskedelem évenként átlagosan 12%-kal növekedett, míg a fejlett és fejlődő országok közötti árucsere átlagosan csak 7%-kal.[28] A fejlődő országokból a fejlett országokba irányuló ipari kivitel ugyanebben az időszakban a következőképp alakult: az Észak-Amerikába irányuló kivitel 61%-ról 70%-ra, a Nyugat-Európába irányuló 71%-ról 78%-ra, míg a Japánba irányuló kivitel 41%-ról 46%-ra emelkedett.[29]

Ez a kereskedelmi szerkezet két, egymásnak ellentmondó módon magyarázható. Az első elképzelés szerint ez annak az igyekezetnek az eredménye, amely a termékek differenciálódását ötvözte a tömegtermelésen alapuló méretgazdaságosság elveivel.[30] Az ipari országok tehát ugyanannak a terméknek más-más változatát állíthatták elő, majd egymás piacán megosztozva kihasználhatták a termékek differenciálódásából adódó előnyöket. Az Egyesült Államok pl. nagyméretű, az európai országok pedig kisméretű személygépkocsikat gyártottak, majd pedig termékeiket egymás között kicserélték. A kereskedelmi

szerkezetre vonatkozó alternatív elképzelés szerint a kereskedelem elsősorban a specializált árura vonatkozott, vagyis a luxuscikkek és a minőségi áruk a tömegtermelés inputjaként jelentkeztek. Az ilyen kereskedelem a kivitelezésért és a minőségért szavatolt, nem pedig az árért. Valószínűleg ugyanis, hogy a minőségi áruk és luxuscikkek kedvelői a világon fellelhető legjobb árut kívánják megvásárolni, függetlenül az ártól.

Az eddig felsorakoztatott adatok alapján nem tudunk e két felfogás közt dönteni. Az ipari kereskedelem mindkét fajtája létezett. Valószínű azonban, hogy az idővel relatív jelentőségük változott. Közvetlenül a háború után, amikor az európai gazdaság a háborús pusztítás nyomait viselte még, az Egyesült Államok és Európa közötti kereskedelemben az Egyesült Államok részéről elsősorban luxuscikkek szerepeltek, míg az európaiak nagyon magas vagy nagyon alacsony színvonalú közhasználati cikkeket szállítottak az óceánon túlra. Amikor az európai gazdaság felépült, az Egyesült Államok érdeklődni kezdett az Európában gyártott luxuscikkek iránt is.

Ez az időszak jelentette az európaiak számára a tömegtermelésre való átállást is, ami kezdetben lassan ment, de a hatvanas években nagyon felgyorsult. Az EGK létrehozását részben az motiválta, hogy az amerikai piacnak megfelelő európai piac jöjjön létre. Létrehozatala (1957-ben), valamint az ezt követő fellendülés segítette a tagországok közötti tömegcikkek árucseréjét. Mi több, a termékdifferenciáció elméletével előrejelzett kölcsönös kereskedelmi átfedés a hatvanas évek közepéig még mindig nem valósult meg. Az amerikai autópiacot az amerikai cégek uralták, a General Motors, a Ford és a Chrysler és mind ugyanolyan típusú személygépkocsit gyártott. A nyugatnémet autópiacot a Volkswagen uralta; a francia autópiacot a Renault és a Peugeot; az olaszt a FIAT. Ez más fontos termékre is vonatkozott. Még az Európai Szén- és Acélközösségben – a Közös Piac elődjében – is főleg különeges ötvözetek képezték az árucsere alapját, nem pedig a tömegesen gyártott acélvas.

A hatvanas évek végétől megkezdődött az árupiacok összefonódása. Az Egyesült Államok autópiacán a behozatali autók aránya az 1965-ös 6%-ról 1975-ben 18%-ra növekedett, míg az évente bejegyzett új autók száma nagyjából ugyanakkora maradt.[31] A nem egyesült államokbeli cégek más árupiacra is betörtek. 1957-ben a behozatali acél csupán 1,5%-át képezte az Egyesült Államok acélfogyasztásának, négy évvel később már 18%-át[32] Az amerikai rádió- és televíziópiacon a külföldi áru 1960-ban az árukínálat 6%-át képezte, 1976-ban 43%-át.[33] Az ipari országok egymás piacára való betörésének az volt a következménye, hogy 1965 után általánosan megnövekedett az árucsere szerepe a jövedelem alakulásában és az adásvételben (7.2 táblázat).

A harmadik világ fejlődési stratégiái

A fejlett ipari országok piacának telítettségével kialakult helyzetet csak súlyosbította a harmadik világ legtöbb országának fejlődési stratégiája. Egyes fejlődő országok gazdasága ugyanis nem olyan fejlődési irányt vett, mint amilyet a neoklasszikus kereskedelemelmélet előirányzott, és ami egyben megfelelt volna a kommerciális központok neokolonialista érdekeinek is. Ahelyett, hogy

kivitelüket a nagy mennyiségben fellelhető nyersanyagra és a szakképzetlen munkával előállított félkésztermékekre korlátozták volna, egyes országok változtatni igykeztek gazdaságuk arculatán. Szakembereket képeztek ki, külföldi technológiát vásároltak, pénzügyi és értékesítési intézményeket alapítottak, új adórendszert és vámszabályokat dolgoztak ki – mindezt tették annak érdekében, hogy feltételeket teremtsenek a hazai gazdaság fejlődéséhez.

Annak ellenére, hogy ezek az intézkedések nagyjából Európa és Japán korábbi iparosodását példázták, a két időszak közötti különbségek közvetlen hatást gyakoroltak a fejlett világ gazdasági életére, elsősorban a konkurenciára. Amíg az első világháború előtti gazdasági fejlődés a termelői javak és a fegyverek gyártására összpontosult, addig a második világháborút követő gazdasági stratégiák a tömegtermelési és gyakran kivitelre szánt közhasználati cikkek termelésére irányultak. 1970-ig két, több országot magába foglaló csoport olyan sikereket ért el a korábban említett fejlődési programok különböző változatait alkalmazva, hogy sikerült megváltoztatniuk hazai gazdaságuk szerkezetét, valamint növelniük a konkurenciát a fejlett országok iparában.

Az első csoportba Kelet- és Délkelet-Ázsia országai tartoznak: Dél-Korea, Tajvan, Hongkong és Szingapur. Ezek a gazdaságok, mivel a területek természetes nyersanyagban szegények, a kivitelközpontú fejlődési modell mellett döntöttek, amelyet a hasonló helyzetben levő Japán korábban már tökéletesített. A japánokhoz hasonlóan tehát ők is munkaigényes, de alacsony szintű technológiát igénylő termékek gyártásával indultak, majd pedig, tökéletesítve szaktudásukat, technológiájukat és értékesítési rendszerüket, tömegtermelési közhasználati cikkeket gyártottak. 1978-ban ez a négy gazdaság biztosította a fejlődő országok ipari kivitelének mintegy 61%-át.[34] Ezek az új ázsiai exportőrök abban is hasonlítanak Japánra, hogy nemzeti jövedelmük jóval nagyobb hányadát fektetik be a gazdaságba, mint nyugati kereskedelmi partnereik. Ez azt jelenti, hogy a kivitelből származó jövedelem hatalmas részét inkább specializált termelői javak vásárlására fordítják, mintsem közhasználati cikkek vásárlására; nemzetközi gazdasági sikereik tehát általában jövedelmet vonnak el a közhasználati cikkek piacáról, még akkor is, ha némely piacon növelik a konkurenciát.

Az újonnan iparosodott országok második csoportját a nagyobb dél-amerikai országok képezik. Ezek az országok ugyan más fejlődési stratégiát követtek, mégis olyat, amely csakhamar hozzájárult az ipari világ piacainak telítődéséhez. Brazíliának, Mexikónak és Argentínának nagy belföldi piaca, valamint növekvő fogyasztás-centrikus középosztálya van. Ezenkívül hatalmas természetes nyersanyagtartalékokkal rendelkeznek, minek következtében a termelőeszközök importálásához szükséges valutakeret megszerzésében nincsenek ipari exportra kényszerülve. Ezek az országok tehát olyan tömegtermelési iparágak létrehozásán fáradoztak, amelyek a hazai piacot látják el. Ennek érdekében csökkentették a fejlettebb országok versenyképes termékeinek behozatalát; más részről lehetővé tették a multinacionális társaságok számára, hogy országukban fiókvállalatokat nyissanak, amelyek aztán a késztermékek növekvő hányadát belföldön állították elő. Ha egy versenyképes, eredményesen gazdálkodó ágazat termelése túlnőtte a belföldi piac befogadóképességét, a többle-

tet exportálták. Az ázsiai exportőrökhöz hasonlóan, a latin-amerikaiak is arra használták a kivitelből származó valutakeretet, hogy a fejlett országoktól specializált termelőeszközöket vásároljanak. A latin-amerikai gazdasági fellendülés ezáltal szintén a közhasználati cikkek piacának a kríziséhez vezetett.[35]

Azzal, hogy a tömegtermelési technológia túlnőtte az élen járó országok határait, csak súlyosbította azokat a problémákat, amelyeket a piac telítettsége váltott ki. Ugyanezeknek a piacoknak a növekedése váltotta ki a háború utáni fellendülést is. Mindaddig, amíg a piacon nem jelent meg olyan új áru, amely serkentette volna a keresletet, a hetvenes évek megrázkódásait és félrelépéseit az a félelem tetőzte, hogy a meglevő keretek között nem lehet többé növekedésre számítani.

Változatosságot és a nyersanyagtartalékok kimerülését eredményező „tendenciák"

A hetvenes évek ipari társadalmának változásaival kapcsolatban gyakran emlegetnek két, állítólag tartós tendenciájú jelenséget. A rájuk való hivatkozás csak táplálta a kételyt, miszerint az akkori tömegtermelés viszonyai közepette lehetetlen a további fejlődés. Az egyik ezek közül a vásárlók érthető ízlésváltozása, amely a változatos árukínálatnak, sőt a vámoltatásnak kedvezett. A másikat az ipar számára fontos nyersanyagforrások fenyegetően közelgő világméretű kiürülése jelentette. Ha ezek a tendenciák csakugyan léteztek volna, akkor a közhasználati cikkek piacának 1970-ben bekövetkező felbomlását, valamint a termelési rendszer lebénulását részben ezen tényezők hatásának lehetett volna tulajdonítani. Ez a két tendencia azonban következmény volt, nem pedig ok. E jelenségek okát sokkal inkább a termelési rendszerben történt változásokban kell keresni, nem pedig fordítva.

Változatosságot eredményező „tendencia". A hosszú távon bekövetkező ízlésdifferenciálódás legmesterkéltebb magyarázata a szükségletek és kívánságok hierarchiáján alapul. Ameddig a fizetések alacsonyak – így az érvelés – addig a fogyasztók alapvető élelmiszert vásárolnak, ruházati és lakásszükségleteiket a lehető legolcsóbb tömegcikkekkel elégítik ki. A fizetések emelkedésével a fogyasztó a korábban elérhetetlennek számító, finomabb árut is megvásárolhatja. Az elképzelés szerint a tömegárupiac az alacsony életszínvonalnak köszönheti létét, úgyhogy ez utóbbi növekedése az előbbi stagnálásához vezet.

Ez, a szegények és tehetősek szükségleteire vonatkozó jelentős különbségtétel azonban szilárd etnográfiai bizonyítékoknak mond ellent. Minden fogyasztói szinten ugyanis kollektív kulturális elképzelések játszanak szerepet annak megítélésében, hogy mi a jó és mi a szép.[36] A kérdést határesetekkel világítanánk meg: az éhező indiaiak nem esznek marhahúst; filléreket érő csillag alakú vászondarab egyes katonaságoknál hihetetlen értéket képvisel; a kálvinista bankárok néhány nemzedéke érvelt amellett, hogy a gazdagsággal nem kell hencegni; a kelet-európaiak, akik órákat sorakoznak a húsért, gyakran vásárolnak virágot; Nyugat-Európában, ahol az életszínvonal egészen a közelmúltig az amerikai életszínvonal alatt volt, nem ették meg a tömegesen gyártott amerikai típusú kenyeret, ha az nem volt megpirítva és ízlés szerint ellátva valamivel.

Ezek a példák nem azt hivatottak cáfolni, hogy az ár igenis szerepet játszik a vásárláskor, valamint, hogy a vásárlók nem tudják mindazt megvásárolni, amit szeretnének. A lényeg az, hogy a fizetések emelkedése nem eredményez minden esetben lényegesen differenciáltabb vásárlási igényeket.

Az ízlés iménti magyarázata – miszerint egy társadalmi réteg igénye bizonyos szükségleteket kielégítő termékek iránt kulturálisan meghatározott – összhangban van az iparosodási modell lehetséges világával; úgyhogy a kettő együtt adja a hetvenes évek fogyasztói viselkedésében beállt változások alternatív magyarázatát. Az Egyesült Államokban a tömegtermelés kezdeti sikerei az amerikai ízlés homogenitásának – vagy inkább bizonytalanságának – tudhatók be (amire Nathan Rosenberg hoz fel tanulmányában szemléletes példát:[37] az amerikaiak elfogadták, az európaiak viszont elutasították a gépi gyártású evőeszközök használatát). Ezzel szemben, a szakosított ipari területek fennmaradása Európában, többek között annak köszönhető, hogy a kontinens ízlése kifinomult volt. Ezt a kifinomult ízlést a termelők és kereskedők tartották fenn a fogyasztók körében, azzal, hogy megtanították őket különbséget tenni a termékek közt.[38]

Ezen a szinten a tömeggyártás térhódítása (reklámkampányok segítségével) magával vonta az ízlés módosulását, valamint az árat, nem pedig a minőséget hangsúlyozó kereskedelmet. A 19. század végi angol csizma- és cipőipar jól illusztrálja ezt. Attól tartva, hogy az Egyesült Államokban géppel gyártott olcsó cipők meghódítják a szigetország piacát, az angol termelők engedtek az amerikai gépgyártók ösztönzésének, majd pedig reklámkampányt indítottak annak érdekében, hogy a vásárlókat divatos cipők vásárlására bírják – vagyis, az amerikai felszereléssel gyártott cipők vásárlására. Abban az esetben, ha egy bizonyos termék kisipari termelése nem volt elterjedt (vagy pedig, mint az elektronikai cikkek esetében nem is létezett) a tömegtermelés szorgalmazói könnyebben megvalósíthatták céljukat.

A fenti elképzelés szerint a vásárlói ízlésváltozást legjobban társadalmi alapokon lehet megérteni. Az alternatív elképzelés szerint a hierarchikus rendbe szerveződő szükségletek szinte fizikailag is beleszövődnek az ember biológiai énjébe, úgyhogy a fogyasztási formulák mechanikusan váltják egymást, amint a fizetésemelkedés magasabb nívóra helyezi az embereket. A társadalmi alapokon megfogalmazott elképzelés szerint viszont a fogyasztói formulákat a kultúra és a relatív költségek összjátéka formálja. A tömegtermelés világában a fogyasztók elfogadták a szabványosított árukínálatot, amivel könnyítették a piac bővülését, az árak csökkenését, valamint a nagyméretű termelés növekedését. Elmélyítette viszont a tömegcikkek és a behozatali vámkezelt áruk árkülönbségét, de hozzájárult a szabványosított termékekre irányuló kereslet tömörítéséhez.

Az alternatív magyarázat értelmében, ha a piac stagnálni kezd, a verseny pedig intenzívebbé válik, a korábbival ellentétes események láncolata kezdődik el. A termelők azzal próbálják megnyerni a vásárlókat, hogy változatosabb árukészletet kínálnak fel; reklámhadjáratok segítségével igyekeznek megszerettetni az új árut a nyilvánossággal. Minél sikeresebbnek mutatkoznak ebben, annál nagyobb tőkét tudnak olyan rugalmas technológiákba fektetni, amelyek

növelik vállalkozásaik hatékonyságát. Ezzel egyidejűleg viszont előidézik a tömegtermékek piacának beszűkülését, valamint csökkentik annak lehetőségét, hogy a gazdaság a megszokott keretek között tovább fejlődjön. Végül pedig, minél kisebb eltérés mutatkozik a tömeggyártás és a kisüzemi termelés produktivitása között, minél alacsonyabb a vámkezelt áruk ára, annál könnyebb a vásárlókat elcsábítani a tömegáruktól.

Ez az alternatív magyarázat tetszetősnek tűnhet a kultúra és a gazdasági válság általunk megfogalmazott definícióinak fényében. Nincs azonban olyan bizonyíték, amely ezt a magyarázatot megerősítené, és a szükségletek és kívánságok logikáján alapuló hipotézist, melynek értelmében a vásárlási koncepció átalakulásával mindenképpen számolni kell, cáfolni. Elég, ha e tanulmány olvasója munkatársait vagy szomszédait megfigyeli, és máris megbizonyosodhat arról, hogy a fizetés emelkedése gyakran vezet hivalkodó jellegű ízlésdifferenciálódáshoz. Ezzel szemben olyan esetekkel is találkozhatunk, mikor a gyárak a tömegárupiacon kialakult konkurencia következtében, a szó szoros értelmében rongyokat kiáltanak ki divatos ruhadarabnak, hogy piacaikat növelni tudják. E bizonyíték többértelműsége viszont azt az állítást vonja kétségbe, mely szerint a tömegárupiacok stagnálását a fizetésemelések váltották ki, nem pedig a háború utáni termelési rendszerben jelentkező hátráltató mechanizmusok.

A nyersanyagtartalékok kimerülését eredményező tendencia. Hasonló érvek hozhatók fel a másik, úgynevezett „tendencia" ellen is, amelyben ugyancsak a hetvenes évek gazdasági zűrzavarának okát vélik felfedezni: vagyis a nyersanyagforrások világméretű kimerülésének tendenciája ellen is. A növekvő nyersanyaghiány és az általa kiváltott gazdasági törés képezte a hetvenes évek vitáinak vesszőparipáját, abban az esetben, ha a „fejlődés korlátairól" esett szó. Az elképzelés, igaz, különbözőképpen megfogalmazva, fontos szerepet játszott a termelékenység-visszaesés ökonometriai magyarázataiban.

Elemzésünk és annak irányvonala azonban arra enged következtetni, hogy ennek az elképzelésnek a védelmezői elfelejtettek különbséget tenni a nyersanyagtartalékok kimerülése és a „lökhárító" szerepét játszó árutartalék-készletek kimerülése között. Az utóbbiak ugyanis a nyersanyagok feldolgozása és piaci árusítása között helyezkednek el. A mezőgazdasági termények hiánya pl. azonnal megszűnt, amint az árutartalék-készletek újból megjelentek, a nyugati tartalékok külföldi hozzáférhetősége pedig ellenőrzés alá került. Hasonlóképpen, a hetvenes éveket jellemző olajár-ingadozások is az árutartalék-készlet kimerülésével magyarázhatók. Az energiatartalékok kimerülése ezzel szemben folyamatos áremelkedéshez vezetne. Mindenesetre az az elképzelés, mely szerint az alapvető ipari nyersanyagok kimerüléssel fenyegetnek, sokkal elfogadhatóbbnak tűnt 1974-ben, mint tíz évvel később. 1984-ig nyilvánvalóvá vált a tény, hogy a hiány a legkritikusabb időszakokban sem volt egyetemes jellegű, csak korlátozott számú árura szorítkozott, amelyeknek ára a nyersanyaghiány után visszaesett.

A fejlődés korlátaival kapcsolatos vitákban olyan kérdések is felvetődtek, amelyek a tömegtermelési gazdaság stabilitását érintették. Ezeket a kérdéseket a kilátástalanságot elhessegetni igyekvők tudomásul sem vették. A fejlődést ellenző elmélet bírálói azzal érveltek, hogy a növekvő nyersanyaghiányt áremel-

kedés jelzi majd, úgyhogy az ipar arra kényszerül, növelje a kínálatot, helyettesítő anyagokat kísérletezzen ki, valamint kevés nyersanyagot igénylő termelési módszerekre álljon át. Amennyiben a háború utáni gazdasági rendszert pontosan jellemeztük, akkor abból az következik, hogy ez a rendszer képtelen zökkenésmentesen alkalmazkodni a környezetében beálló jelentős változásokhoz. A kérdést tehát nem úgy kell feltenni, hogy mi történik akkor, ha a nyersanyagtartalékok kimerülnek, hanem inkább úgy, hogy mi történik a gazdasági szerkezettel abban az esetben, ha akadozik a nyersanyagellátás? Mivel a gyárak ilyen helyzetben képtelenek a megszokott ütemben tőkét fektetni a tömegtermelési technológiákba, még az időszakos nyersanyaghiány is – az ízlésváltozáshoz hasonlóan – hátráltatja a gazdasági rendszer fejlődését. Ez a jelenség azonban arra utal, hogy a nyersanyaghiány sokkal mélyebben rejlő okok következménye.

Túl sok válasz, túl sok kérdés

E tanulmány túlságosan is sok válasszal szolgált és ugyancsak sok kérdést vetett fel. Amellett érveltünk, hogy a gazdasági válság története kétféleképpen mondható el: először, mint gazdaságpolitikai tévedésekkel súlyosbított véletlenek láncolata, másodszor pedig, mint a gazdasági struktúrák korlátozottságának következménye. Ez utóbbi esetben egy, az expanziót gátló tényezőt (a tömegárupiacok telítettségét) egyéb gátló tényezők kísértek (ízlésváltozás, nyersanyaghiány). Semmiképpen sem tudjuk eldönteni, melyik magyarázatot tartsuk alaposabbnak. Pontosabban, nehéz olyan érveket találni, amelyek azt bizonyítják, hogy a jövőbe tekintő vezető közgazdászok – érezve a makroszabályzás rendszerének korlátozottságát – még megfelelő reformok bevezetésével sem tudtak volna enyhíteni a válságon. Tekintettel a háború utáni gazdasági rendszer sikeres működésére, valamint a megcsontosodott érdekekből adódó csökkent változóképességre, aligha képzelhető el, hogy az illetékesek idejében beláthatták volna, hogy milyen égető szükség van a reformokra. Jól példázza ezt az a döntés, amely a rögzített árfolyamot lebegő árfolyamra cserélte fel.

Az ilyenfajta „bizonyítékok" csak azt támasztják alá, amit más helyütt kétségbe vontunk: hogy a világ olyan kell legyen, mint amilyen. A jövő történészei talán majd kiderítik, hogy a hetvenes években a világ közelebb volt a nemzetközi makroszabályozás rendszeréből adódó problémák megoldásához, mintsem gondolnánk. Hiábavaló azon elmélkedni, hogy pl. abban az esetben, ha az iráni forradalom és a második olajárrobbanás öt évvel később veszi kezdetét, akkor vajon a késő hetvenes évek újbóli pénzszaporító gazdaságpolitikája fél évtizeden keresztül biztosította-e volna a fellendüléshez szükséges feltételeket, valamint, figyelembe véve az akkori vezető egyéniségeket, bizalmat és olyan tartalékokat szavatolt-e volna, amely lehetővé teszi egy, a kínálatot és keresletet egyeztető nemzetközi financiális szervezet létrehozását? A mi álláspontunk is az, ha a múltban nem is tudtak bizonyos kérdéseket megválaszolni, az nem jelenti, hogy a kérdés megválaszolása a jövőben sem lehetséges.

Minél többet foglalkozunk a második, strukturális magyarázattal, annál több kérdéssel találjuk magunkat szemben. A nagy korporációk miért nem tér-

tek át új termékek tömeges gyártására, mikor a meglevő termékek piaca telítődött? Hogyan sikerült a kistermelőknek felzárkózniuk a tömegtermelők mellé, amikor hatékonyság szempontjából jóval mögöttük voltak, mi több, a tömegtermelők határozták meg a technológiai fejlődés irányvonalát is? Milyen hatást gyakorolt a tömeggyártásra az, hogy a környezeti feltételek bizonytalanná váltak?

Úgy látszik, mégis hasznosabb elfogadható feltételezéseket felsorakoztatni, mint nyílt kérdéseket feltenni. Célunk nem is az, hogy egyszer s mindenkorra eldöntsük, mi váltotta ki a hetvenes évek gazdasági zavarait, mint inkább az, hogy megkíséreljünk választ adni a felvetődő elméleti kérdésekre és elkülöníteni azokat a gyakorlati alternatívákat, amelyek a rendellenességek tényéből adódnak.

Zanin Csaba fordítása

Jegyzetek

[1] A válságot kevésbé fundamentális hibaként értelmezi Alan S. Blinder: *Economic Policy and the Great Stagflation* (New York, Academic Press, 1979) című könyvében.

[2] Ezt az érvet legerőteljesebben Samuel P. Huntington, Michel Crozier, és Joji Watanuki szorgalmazzák a *The Crisis of Democracy: Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission* (New York, New York University Press, 1975) című könyvükben. E téma variánsa az az elképzelés, miszerint a szociális sztratifikáció változásai fokozzák a szociális konfliktusokat. Lásd: John H. Goldhorpe: The Current Inflation: Towards a Sociological Approach, in: Fred Hirsh–John H. Goldthorpe (eds.): *The Political Economy of Inflation* (Cambridge, Harvard University Press, 1978), pp. 186–214.

[3] Lásd például: Samuel Bowles és Herbert Gintis: Crisis of Liberal Democratic Capitalism: The Case of the United States, in: *Politics and Society*, vol. 11, no. 1 (1982), 51–94. Huntingtonhoz hasonlóan, aki az irányítás válságát a demokrácia „többletéből" kiindulva magyarázza, Bowles és Gintis is úgy vélik, hogy alapvető ellentmondás áll fenn a tömegek participációján alapuló liberális demokrácia és a kapitalizmus között. Noha a liberális és a radikális elméletírók ezen elemzései gyökeresen különböznek, a konvergencia is szembetűnő.

[4] A következő gondolatot részletesen fejti ki: Charles F. Sabel: *Work and Politics* (Cambridge, Cambridge University Press, 1982), és Michael J. Piore: *Birds of Passage* (Cambridge, Mass.: Cambridge University Press, 1979).

[5] Sabel: *Work and Politics*, pp. 132–136.

[6] Suzanne Berger és Michael J. Piore: *Dualism and Discontinuity in Industrial Societies* (New York, Cambridge University Press, 1980), pp. 33–41.

[7] Azokról az eseményekről, amelyek az USA helyzetének romlásához vezettek, lásd: Council of Economic Advisors: *Economic Report of the President and the Annual Report of the Council of Economic Advisors*, 1972 (Washington, D. C., U. S. Government Printing Office, 1972), pp. 142–175. Lásd úgyszintén a nemzetközi gazdasági politikára vonatkozó vitákat az 1970-es, 71-es és 73-as jelentésekben.

[8] Ibid. 1972, pp. 149–150.

[9] A rögzített árfolyam elhagyása szinte szükségszerűnek tűnt. 1970-ben az USA kivitele a nemzeti jövedelem kevesebb mint 6%-át tette ki. Ez a tétel sokkal kisebb volt az ipari országok, s különösképpen Japán megfelelő tételeitől. A döntéshozók úgy érezték, hogy alárendelve a belföldi gazdasági politkát a kereskedelmi korlátozásoknak, az alárendeltek irányítják feletteseiket. Hovatovább, a legfőbb intézményes korrekciót azért vezették be, hogy megfeleljenek a gazdaságpolitika nemzetközi orientációjának. Kétséges azonban, hogy ezeket a korrekciókat valóban alkalmazni lehetett-e. A bér- és árellenőrzési rendszer miatt kétséges, amely része volt annak a törekvésnek, amely mentesítette a dollárt a létfenntarási költségek eszkalációjától (ez volt a háború utáni szabályozási rendszer lényege). Éppen ezért, ezeket a törekvéseket meg kellett volna tiltani, hogy fenntartsák a rögzített árfolyamot. Ha az állam tett volna erre kísérletet, a szakszervezetek sohasem egyeztek volna bele a stabilizációs tervek lényeges mozzanatába, nevezetesen abba, amely a bérek ellenőrzését jelentette. Ez a kivételes jelentőségű alkalmazkodás sokkal nagyobb valószínűséggel valósulhatott volna meg, ha konszenzus állt volna fenn azt illetően, hogy a tömegtermelési ipar a külföldi nyomás kontextusában rendkívül fontos Amerika hosszú távú fejlődésében. Ilyen konszenzus azonban nem létezett.

[10] Ennek a expanzív alternatívának voltak erős támogatói a hetvenes években. Robert D. Putnam és Nickolas Bayne gondolatainak megfelelően, a világszintű keynesianizmus 1977-től 1978-ig a nemzetközi diplomácia lényegét képezte. A londoni csúcstalálkozón 1977-ben a britek, az amerikaiak valamint az OECD titkársága az adókedvezmény-nyújtás koordinált politikáját irányozták elő, s egyúttal előlegezték, hogy Németország, Japán és az USA az egyetemes gazdasági gyógyulás folyamatának legfontosabb elemei. Noha Japán és Németország eredetileg ellenezték ezt a vonatkozást, Bonnban 1978 júliusában mégis csatlakoztak az USA-hoz az expanzív politika gyakorlásában. Ám a globális reflációval való kísérletezés rövid életű volt, ugyanis az USA 1978 novemberében erősen megszigorította monetáris politikáját. Az ezt követő recesszió, deficit és infláció a „világgazdaság mozdonyát" képező országokban sokkalta inkább az 1979-es olajsokknak és a magas amerikai kamatlábaknak mint a Bonn által is szorgalmazott expanzív politikának tulajdonítható. Lásd: Robert D. Putnam and Nicholas Bayne: *Hanging Together: The Seven-Power Summits* (Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1984), pp. 67–99.

[11] Milton Friedman: The Case for Flexible Exchange Rates, in: idem., *Essays in Positive Economics* (Chicago, University of Chicago Press, 1956), pp. 157–203.

[12] Rudiger Dornbusch: Equilibrium and Disequilibrium Exchange Rates, in: *Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften*, v. 102, n. 6. (1982), 573–599.

[13] Elvileg a dollárnak külföldön való tartását, s ezáltal létrejött befolyását kompenzálni lehetett az amerikai kamatlábak megfelelő változtatásával, ami természetesen meghatározta a dollárban kifejezett gazdaság értékét. A kamatláb azonban a belgazdaság szabályozásának fő eszköze; a kamatlábak felhasználása az árfolyamok ellenőrzése érdekében, a belgazdaságot a külkereskedelem zálogává teszi – mint ahogy záloga volt a rögzített árfolyamok rendszerében és a korlátozott nemzetközi likviditás korszakában.

[14] Council of Economic Advisors: *Economic Report for 1983*, pp. 61–70; Rudiger Dornbusch: Exchange Rate Economics: Where Do We Stand? és a vonatkozó vita in: *Brookings Papers on Economic Activity*, 1. (1980), 143–207.

[15] Cuonicil of Economic Advisors: *Economic Report for 1975*, pp. 160–186, *and for 1980*, pp. 147–55.

[16] Az adatok a behozatallal egyetemben az alvállalkozási szerződésekben szereplő autókra vonatkoznak. 1967 és 1975 között a luxus és szabványmodellek eladása 60%-ról 20%-ra csökkent az amerikai piacokon. 1980-ban a kiskocsik az eladások 62%-át képezték az USA-ban. Lásd: National Academy of Engineering, Committee on Technology and International Economic and Trade Issues, Auto Panel: *The Competitive Status of the U. S. Auto Industry* (Washington, D. C., National Academy Press, 1982), pp. 65–75.

[17] International Monetary Fund: *International Financial Statistics Yearbook*, 1983 (Washington, D. C., IMF, 1983), pp. 157–58.

[18] William H. Branson: Trends in International Trade and Investment Since World War II, in: Martin Feldstein (ed.): *The American Economy in Transition* (Chicago University of Chicago Press, 1980), table 33, p. 188.

[19] A bankkölcsönök által pénzelt és az állam által ösztönzött iparosítást Jeff Frieden vizsgálta. Lásd: Third World Indebted Industrialization: International Finance and State Capitalism in Mexico, Brazil, Algeria, and South Korea, in: *International Organization*, vo. 35, no. 3 (Summer 1981), 407–431.

[20] Branson: Trends in International Trade, table 3.13, p. 194. Részletesebben lásd a World Bank Staff Working Papers (Washington, D. C.) következő kiadványaiban: Hollis B. Chenery and Donald B. Keesing: The Changing Composition of Developing Country Exports, no. 314 (January 1979); Donald B. Keesing: World Trade and Output of Manufactures: Structural Trends and Developing Countries' Exports, no. 316 (June 1980).

[21] Motor Vehicle Manufactures Association: *Motor Vehicle Facts and Figures*, 1981, p. 7. Az autóipar megváltozott szerepéről az iparosított latin-amerikai országokban, lásd: Rhys Owen Jenkins: *Dependent Industrialization in Latin America: the Automotive Industry in Argentina, Chile, and Mexico* (New York, Praeger Publishers, 1977).

[22] GDP-deflator data from International Monetary Fund, Yearbook, 1983.

[23] Council of Economic Advisors: *Economic Report for 1982*, table B-67. lásd még: Organization of Economic Cooperation and Development, *Economic Surveys: The United States* (Paris, OECD, 1982), diagram 7, p. 31.

[24] Motor Vehicle Manufacturers Association: *Motor Vehicle Facts and Figures*, 1981, p. 28. and 1950, p. 27. Az autógyárak az amerikai piac stagnációja miatt a súlypontot a szélesedő európai valamint a potenciálisan óriási, harmadik világ piacára helyezték. „To a Global Car," *Business Week*, Novembar 20, 1978, pp. 102–13.

[25] U. S. Bureau of the Census: *Statistical Abstract of the United States: 1970*, 91st ed. (Washington, D. C., U. S. Government Printing Office, 1970), pp. 496 (for televisions) and 687 (for other electrical appliances).

[26] Lásd: Herbert Giersch (ed.): *On the Economics of Intra-Industry Trade: Symposium 1978 (Institut für Weltwirtschaft an der Universität Kiel)* (Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck/1979).

[27] Robert Z. Lawrence: World Manufactured Goods Trade (Paper prepared for the Chinese Academy of Social Sciences, Brookings Institution Conference on International Economic Relations, Beijing, May 31 – June 4, 1982) (mimeographed), table 1, p. 4.

[28] Ibid., table 2, p. 5.

[29] Ibid., table 3, p. 7.

[30] Ezt tükrözi ibid., p. 6.

[31] *Ward's Automotive Yearbook* 1982, p. 112.

[32] American Iron and Steel Institute: *Annual Statistical Report* (Washington, D. C., Americal Iron and Steel Institute) for 1960 (pp. 100, 106, and 134); and for

1980 (p. 8); William T. Hogan: *The 1970s: Critical Years for Steel* (Lexington, Mass., D. C. Heath and Co., 1972), table 3.3, p. 49.

[33] U. S. Bureau of the Census: *U. S. Commodity exports and Imports as Related to Output* (Washington, D. C., U. S. Government Printing Office, 1982), p. 28.

[34] Lowrence: World Manufactured Goods Trade, table 6, p. 23.

[35] A jelenlegi gazdasági módosulások, amelyek az országok e két csoportjában mentek végbe analitikai és terminológiai problémát képeztek a baloldali közgazdászok számára. A neoklasszikus közgazdászoktól eltérően és az iparosodó országok vezetői elképzelésének megfelelően, ők abban hisznek, hogy az utóbbi országokban végbemenő munkamegosztás az ipari központokat szolgálja. Ugyancsak azért hisznek abban is, hogy a harmadik világ gazdasági fejlődése csak akkor lehetséges, ha meghaladják a fejlett országok dominációját a világkereskedelemben (lásd a nyersanyagok és az előállított javak cseréjével kapcsolatos problémákat). A probléma az, hogy senki sem hagyhatja figyelmen kívül az iparosodó országokban végbemenő változásokat („az alulfejlettség fejlődése"), s hogy senki sem nevezheti ezeket az országokat a fejlett országok megfelelő partnerének. (Mexikó nem mondhatja meg az USA-nak hogyan egyensúlyozza költségvetését), nem beszélve egy jövőben létrejövő szocialista gazdaság előjeleiről. Vannak olyan írók, akik a „függő fejlődésről", mások az „új burzsoázia és a függőség korlátairól" értekeznek. Ennek a gazdaságnak a jelei szaporodnak, ám magyarázatlanul marad az autonómia és a függőség törékeny egyensúlya. Lásd: Peter Evans: *Dependent Development: The Alliance of Multinational, State, and Local Capital in Brazil* (Princeton, Princeton University Press, 1979), valamint David G. Becker: *The New Bourgeoisie and The Limits of Dependency: Mining, Class, and Power in „Revolutionary" Peru* (Princeton, Princeton University Press, 1983).

[36] Marshall Sahlins: *Culture and Practical Reason* (Chicago, University of Chicago Press, 1976).

[37] Nathan Rosenberg: Economic Development and the Transfer of Technology: Some Historical Perspectives, in idem, *Perspectives on Technology* (Cambridge, Cambridge University Press, 1976), pp. 151–172, különös a p. 158.

[38] A Francia áruházak a kései XIX. században példának okáért a felületi hasonlóság ellenére alternatívát képeztek az USA-áruházakkal szemben. Mint a New York-i Macy, vagy a philadelphiai Wananaker, a párizsi Bon Maché is nagy bürokratikus szervezetet jelentett, nagy volumenű, alacsony árrésű eladással. Ennek ellenére, a francia áruház kivételesen flexibilis ipari körzetek termékeit vette igénybe, hogy árut termeljenek, persze specifikációjuk szerint. Ezenkívül a Bon Barché és a *grand magasin*-ek lehetővé tették klienseik számára, hogy rendelésre készítsenek javakat, amelyeket az áruházban magában is korrigálni lehetett. Ezek az áruházak felhasználták a vasutakat arra, hogy a szétszórt ipari körzetek flexibilis kapacitásai fontosak legyenek az egész ország szempontjából. Inkább ez a gyarkolat érvényes itt, mint a piacok egyneműsítése. Lásd: Michael B. Miller: *The Bon Marché: Bourgeois Culture and the Department Store, 1968–1920* (Princeton, Princeton University Press, 1981); noha ez a könyv a francia és az amerikai áruházak közötti hasonlóságokat hangsúlyozza, a Bon Marché elárusító központjai (Lyon, Roubaix, Saint-Étiénne, London) s egyáltalán a kivitelezés gyakorlata arra enged következtetni, hogy a hasonlóságok mögött óriási különbségek rejlenek. Ezenkívül az iparosításról írva, a szerző azt feltételezi, hogy a növekedési és technológiai finomítások kiegyenlíthetők a szabványosítással – lásd az elzászi gyapotiparra, mint a tömegtermelés tipikus példájára való utalást (pp. 32–33).

Rezime

Kriza ekonomije masovne proizvodnje

Ovaj tekst je deo knjige Second Industrial Divide (Druga industrijska podela) američkih autora Čarlsa Sabela i Majkla Piorea. Autori krizu u sedamdesetim i osamdesetim godinama stavljaju u istorijsku perspektivu i pokazuju glavne momente krize s obzirom na transformaciju bitnih elemenata radnog procesa (disciplina u radu, određivanje najamnine). Kriza u sedamdesetim godinama predstavlja proces prelaska na fleksibilizovanje radnog procesa, na nove strategije određivanja proizvodnje i potrošnje. Naime, na kraju šesdesetih godina došlo je do krupnih promena u socio-ekonomskoj strukturi robno-novčanih društava: zasićenost tržišta masovne proizvodnje, nedostatak jeftinih energetskih potencijala, promena u strukturi ukusa itd. Događaji u sedamdesetim i osamdesetim godinama predstavljaju odgovor na ove momente.

Summary

The Mass-Production Economy in Crisis

This text is the part of the book Second Industrial Divide of the American authors Charles Sabel and Michael Piore. The authors set the crisis of the seventies and eighties in the historical perspective and show the main moments of the crisis with regard to the transformation of essential elements of the labour process (labour discipline, fixing the wages). The crisis of the seventies represents a process of changing to flexibilization of the labour process, to new strategies of defining the production and consumption. Namely, at the end of the sixties great changes took place in the socio-economic structure of the commodity-monetary societies: overstocked mass-production market, lack of inexpensive energetic potentials, change in the structure of taste, etc. The events in the seventies and eighties represent the answer to these moments.